

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत शिक्षा योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोश्रो वर्षको
Ed.Pm 598को आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधार्थी

शिवदयाल यादव

क्याम्पस रोल नं. ११३/२०६५/०६६

परिक्षा सिम्बोल नं. १३०१०८/०६६

त्रि.वि.वि. दर्ता नं. ३५००४४९८

शैक्षिक योजन तथा व्यवस्थापन विभाग

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

२०७१

पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवेता यादव
बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

मिति

०३३-५२०३७८
०३३-५२००८२

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत श्री सु.स.मो.या.ब क्याम्पस, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति एम्.एड्. द्वितीय वर्षका छात्र **शिवदयाल यादव**द्वारा प्रस्तुत **अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धिविषयक** शोधपत्र मेरो पूर्ण निर्देशनमा तयार गरिएको हो। उहाँले यो शोधपत्र मेरो निर्देशन र सुझाव अनुसार सम्पूर्ण कार्य पूरा गर्नुभएकोले मुल्याङ्कनको लागि मूल्याङ्कन समितिमा सिफारिस गर्दछु।

मिति २०७१/...../.....

धर्मराज सिंह

पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

७३३-५२०३७८
७३३-५२००८२

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव
बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

मिति

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षासास्त्र संकाय, श्री सु.स.मो.या.क्याम्पस सिरहामा स्नातकोत्तर तह एम. एड्. दोस्रो वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि शोधार्थी शिवदयाल यादवद्वारा तयार पार्नु भएको अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि शीर्षकमा शोधकार्य पूरा गरी स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्यांकन समिति

१. प्रा.चन्देश्वर यादव	अध्यक्ष	-----
२. धर्मराज सिंह	शोध निर्देशक	-----
३. प्रा.डा भूपेन्द्र हाडा	बाह्य सुपरिवेक्षक	-----

मिति २०७१ / /

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत श्री सू. स. मो. या. क्याम्पस सिरहा स्नातकोत्तर तह शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन मूल विषय लिई अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको लागि स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको Ed.PM.598 आंशिक आवश्यकता पूरा गर्न यस अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारिएको हो ।

यस शोधपत्रको प्रस्तावना कार्यक्रमदेखि अन्त्यसम्म आफ्नो अमूल्य समय दिई आवश्यक निर्देशन, सल्लाह, सुझाव एवम प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने श्री. सु.स.मो.या. ब.क्याम्पस सिरहा, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका सबै प्राध्यापकज्यूप्रति हृदयदेखि अभार प्रकट गर्दछु ।

यस अध्ययनका लागि आवश्यक सूचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने विद्यालय प्र.अ. शिक्षक-शिक्षिका, सहजकर्ता, विद्यार्थीहरू, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई पनि धन्यवाद नदिइरहन सकिदैन ।

अन्तमा यस शोधपत्रलाई मूर्तरूप दिन टंकन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने अनुपमा बुक्स एण्ड स्टेसनरी सप्लायर्स जितेन्द्रज्यू लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शिवदयाल यादव

मिति :.....

शोधसार

औपचारिक प्राथमिक शिक्षामा विभिन्न कारणले विद्यालय जान नसकेका जस्तै घरायसी जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने, गरिबीको कारणले श्रम गरेर जीविका चलाउनु पर्ने, परिवारका सदस्यहरूलाई काममा सघाउनु पर्ने र ५ वर्षको प्राथमिक शिक्षालाई पूरै समय दिन नसक्ने सहरी, अर्धसहरी र औद्योगिक क्षेत्रका ८-१४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरूका सामाजिक पृष्ठभूमि र उनीहरूको शैक्षिक उपलब्धि पहिचान गर्नुका साथै शोधप्रस्तावमा उल्लेखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न अपनाइनुपर्ने सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पूरा गरी यो शोधपत्र तयार पारिएको छ । **अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि**शीर्षक छनोट गरि गरिएको यस अनुसन्धानले ८-१४ उमेर समूहका औपचारिक शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धि विकासमा विशेष सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा सहभागीहरूको लिङ्ग, उमेर, मातृभाषा, सामाजिक, आर्थिक र व्यवसायिक अवस्थाको पहिचान गर्नु अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा केटा, केटी र उपल्लो जातिका र तल्लो जातिका बालबालिकाहरूका शैक्षिक उपलब्धि तुलना गर्नु र कार्यरत सहजकार्ता र सहभागीहरूको कार्यक्रमप्रतिको धारण पत्ता लगाउनु रहेको थियो । अध्ययनको फाइल, प्रश्नपत्र र अन्तर्वार्ता प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । अध्ययन क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि हेर्नका लागि अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमका ३९ जना बालबालिकाहरूको परीक्षा लिइएको थियो भने अन्तर्वार्ताका लागि २ जना सहजकार्ता र १० विद्यार्थीहरूलाई छनोट गरिएको थियो ।

सहभागीहरू मध्ये अधिकांश केटीहरू (६७%) र उमेर अनुसार १०-१५ वर्ष उमेर समूहका विद्यार्थीहरू नै रहेको पाइएको छ । विद्यार्थीहरूको सामाजिक पृष्ठभूमिको बारेमा बुझदा ७२ प्रतिशत बालबालिकाहरू संयुक्त (वृहत) परिवारबाट आएको पाइएको छ । जातजाति अनुसार क्षेत्री (५४%) र दलित (२८.२०%) समाजबाट बहुसंख्यक सहभागी रहेको देखिन्छ । विद्यार्थीहरू फरक फरक सामाजिक समूहका भए पनि भाषाको सन्दर्भमा सबैले राष्ट्रभाषा नेपाली नै बोलेको पाइन्छ । सहभागी

विद्यार्थीका अभिभावकहरुको आर्थिक स्तर न्यून रहेका पाइन्छन् । अधिकांश अभिभावकहरु कृषि पेशा र अन्य घरेलु उद्योग, पशुपालन, मिस्त्री, छलफल खेती, सिलाइ /बुनाइ लगायत सीपमूलक र आयमूलक कार्यहरुमा संलग्न रहेका पाइन्छन् ।

कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको ५९ प्रतिशत अर्धपक्की र ४१ प्रतिशत कच्ची घरहरु रहेको पाइयो । त्यसैगरेर सहभागी बालबालिकाहरुको ३ रोपनी हुने (२३%), ४ रोपनी हुने (२८.२%) र ५ रोपनी हुने (५.१२%) रहेका पाइन्छन् । सहभागी बालबालिकाहरुको सतप्रतिशत अभिभावक वैदेशिक रोजगारका क्रममा छिमेकी मुलुकमा काम गर्न गएका देखिन्छन् ।

नमुना छनोटमा परेका प्राथमिक शिक्षा केन्द्रको शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा नेपाली विषयको तुलनामा गणित विषयमा पूर्णाङ्कको एक तिहाई अंक प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरुको संख्या बढी रहेका छन् । दुवै केन्द्रहरुमा पूर्णाङ्कको तीन तिहाई अंक प्राप्त गर्ने नेपालीमा बहुसंख्यक देखिए तापनि गणितमा एक जना पनि नभएको पाइयो ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा दुवै केन्द्रका सहजकर्ताहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारणा बुझ्दा तालिम प्याकेजलाई बढाउनु पर्ने र कार्यरत सहजकर्ताले पाउने पारिश्रमिक सन्तोषजनक नभएकोले पारिश्रमिक वृद्धि गरी जि.शि.का. बाट समय-समयमा निरीक्षण तथा अनुगमन हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेको पाइयो ।

निचोडमा लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. मा सञ्चालित अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमा सम्बन्धित निकायले समय-समयमा अनुगमन र निरीक्षण गरी उचित सल्लाह एवम् सुझावहरु दिई गणित विषयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सुधारगरी र अन्य विषयको शिक्षण-सिकाइ क्रियाकलापमा पनि विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विषयसूची

सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञताज्ञापन	iv
शोधसार	iv-vi

परिच्छेद एक

परिचय	१-१८
१.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	१
१.२ अध्ययनको स्थलको परिचय	१०
१.२.१ जिल्लाको परिचय	१०
१.२.२ गा.वि.स.को परिचय	१२
१.३समस्याको कथन	१३
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	१५
१.५ अध्ययनको औचित्य	१५
१.६ अध्ययनको परिसीमा	१६
१.७ परिभाषित शब्दावली	१७

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा	१९-२८
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	१९
२.२अध्ययनको अवधारणात्मक खाका	२५
२.३ अनुसन्धानका लागि पुनरावलोकनको उपादेयता	२८

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

	२९-३५
३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा	२९
३.२ सूचनाका स्रोतहरू	३०
३.२.१ प्राथमिक स्रोत	३०
३.२.२ द्वितीय स्रोत	३०
३.३ नमुना छनोट	३१
३.४ साधनहरूको निर्माण	३२
३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया	३५
३.६ तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण तथा व्याख्या	३५

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

	२९-३५
४.१ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको उमेर र लिङ्ग अनुसार विवरण	३६
४.१.१ अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको लिङ्ग अनुसार विवरण	३७
४.१.२ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको समाजिक अवस्था	३८
४.१.३ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरूका अभिभावकहरूको व्यावसायिक अवस्था	४२
४.१.४ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरूका अभिभावकहरूको आर्थिक अवस्था	४३
४.२ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि	४७
४.३ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरूको गणित विषयको उपलब्धि	४९
४.४ सहभागी केटाहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि	५०
४.५ सहभागी केटाहरूको गणित विषयको उपलब्धि	५२

४.६ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित केटा र केटीको नेपाली विषय र गणित विषयको उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण	५३
४.७ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको नेपाली विषय र गणित विषयको उपलब्धि	५५
४.८ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको विषय नेपाली र गणितको उपलब्धि	५७
४.९ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो र तल्लो जातिक बालबालिकाहरुको नेपाली विषय र गणित विषयको उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण	५९
४.१० अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारणा	६२
४.११ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा कार्यरत सहजकर्ताहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारणा	६३

परिच्छेद पाँच प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरु

५.१ प्राप्ति	६८
५.२ निष्कर्ष	७०
५.३ सुझावहरु	७३
५.३.१ नीतिगत तह	७३
५.३.२ कार्यान्वयन तह	७३
५.३.३ अनुसन्धान तह	७४
सन्दर्भसामग्री	
अनूसूचीहरु	

तालिकासूची

४.१ सहभागी विद्यार्थीहरूको उमेर समूह अनुसार विवरण	४१
४.२ सहभागी विद्यार्थीहरूको लिंग अनुसार विवरण	४३
४.३ सहभागी विद्यार्थीहरूको परिवारिक विवरण	४५
४.४ सहभागी विद्यार्थीहरूको जातिगत विवरण	४६
४.५ सहभागी विद्यार्थीहरूको मातृभाषी सम्बन्धी विवरण	४७
४.६ अभिभावकहरूको व्यवसायिक विवरण	४८
४.७ सहभागी विद्यार्थीहरूको घरको प्रकार	५१
४.८ सहभागी विद्यार्थीहरूको खेती गर्ने जग्गाको अवस्था	५२
४.९ सहभागी विद्यार्थीहरूको परिवारको घरेलु व्यवसाय	५३
४.१० सहभागी विद्यार्थीहरूको परिवारको अन्य पेशासम्बन्धी अवस्था	५४
४.११ सहभागी केटीहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि अवस्था	५५
४.१२ सहभागी केटीहरूको गणित विषयको उपलब्धि अवस्था	५७
४.१३ सहभागी केटाहरूको गणित विषयको उपलब्धि अवस्था	५९
४.१४ सहभागी केटाहरूको गणित विषयको उपलब्धि अवस्था	६१
४.१५ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम सम्मिलित केटा र केटीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण	६३
४.१६ उपल्लो जातिका बालबालिकाहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि	६५
४.१७ उपल्लो जातिका बालबालिकाहरूको गणित विषयको उपलब्धि	६६
४.१८ तल्लो जातिका बालबालिकाहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि	६७
४.१९ तल्लो जातिका बालबालिकाहरूको गणित विषयको उपलब्धि	६७
४.२० अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण	७०
४.२१ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको कार्यक्रमप्रतिको धारणा	७३

चित्र सूची

४.१. सहभागी विद्यार्थीहरूको उमेर समूह अनुसार विवरण	४१
४.२. सहभागी विद्यार्थीहरूको जातिगत विवरण	४७
४.३. अभिभावकहरूको व्यवसायिक विवरण	४९
४.४. केटा/केटीहरूको उपलब्धिहरूको तुलनात्मक विवरण	६४
४.५. उपल्लो/तल्लो जातिका बालबालिकाहरूको उपलब्धिहरूको तुलनात्मक विवरण	७१

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको सन्दर्भमा अनौपचारिक शिक्षाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा यसको सुरुवात गुरुकुल शिक्षाबाट नै प्रारम्भ भएको मानिन्छ। अनौपचारिक शिक्षा विकासका क्रममा विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएपनि वि.स. २००४ सालमा थालनी भएको आधार शिक्षालाई अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्थित कक्षाको प्रारम्भिक अवस्थाको रूपमा लिएको पाइन्छ। यसले नेपालमा सर्वप्रथम ३ महिने प्रौढ शिक्षाको थालनी गरेको थियो। त्यतिबेला हालको अनौपचारिक शिक्षाका नामबाट चिन्ने गरिन्थ्यो। नेपालमा योजनावद्ध रूपमा शिक्षाको विकास वि.स. २०१३ सालबाट भएको हो। यसै प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०१३-२०१८) अवधिदेखि नै अनौपचारिक शिक्षामा पनि योजनावद्ध विकासको प्रयास भएको देखिन्छ। शिक्षा मन्त्रालयमा एउटा शाखाको रूपमा कार्य गर्दै आएको प्रौढ शिक्षा शाखाको जिम्मेवारी विस्तार हुँदै जाने क्रममा वि.स. २०४९ सालमा राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा परिषद्को रूपमा विस्तारित भएको पाइन्छ। यसपछि वि.स. २०५६ सालमा राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा परिषद्को विघटन भई केन्द्रीयस्तरको कार्यालयको रूपमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको स्थापना भएको हो। हाल वर्तमान समयमा यसले नेपालका ७५ जिल्लामा अनौपचारिक शिक्षाका विविध कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र २०६५, पृ. ७२)।

वि.स. २००७ सालको प्रजातन्त्रको उदयको समयमा नेपालको साक्षरता दर केवल २ प्रतिशत मात्र रहेको अवस्थाबाट हालसम्म आइपुग्दा ५३.७४ प्रतिशत भएको पाइन्छ। जसमा पुरुषको साक्षरता प्रतिशत ६५.०८ र महिलाको साक्षरता प्रतिशत ४२.४७ रहेको छ। निरक्षरताको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा अझै पनि नेपालमा पुरुष निरक्षरताको प्रतिशत ३४.७ र महिला निरक्षरताको प्रतिशत ५७.५३ रहेको देखिन्छ। अर्थात् नेपालको पुरुषभन्दा महिलाको निरक्षर दर २२.८३ प्रतिशतले बढी रहेको देखिन्छ। यस तथ्याङ्कको अनौपचारिक शिक्षामा कार्यरत सम्बद्ध सबै पक्षलाई अनौपचारिक शिक्षाको सम्पूर्ण कार्यक्रम महिलामा बढी केन्द्रित भई सञ्चालन हुनु पर्दछ (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, २०६६ पृ. १५)।

वि.स. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागू भएपछि अनौपचारिक शिक्षा तर्फको साक्षरता कार्यक्रमलाई प्रौढ साक्षरता र कार्यमूलक शिक्षा गरी दुई (२) किसिमका शिक्षाहरु सञ्चालन गरिए । यसप्रकार वि.स. २०१३ सालदेखि २०३६ सालसम्म साक्षरता शिक्षामा जोड दिई कार्यमूलक सीप समेत प्रदान गर्दै कार्यक्रमहरु सञ्चालनमा रहे तापनि खास उपलब्धिमूलक भएको भने पाइँदैन । यसो हुनुको मुख्य कारणमा निरक्षरहरुको आवश्यकता र रुचि अनुसारको विषयवस्तुहरुको पठन-पाठन नहुनु र आवश्यकता पहिचान नगरी कार्यक्रम सञ्चालन हुनु नै हो (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, २०६५, पृ. ७३) ।

वि.स. २०३७ सालदेखि शिक्षा मन्त्रालय प्रौढ शिक्षा शाखाको पहलमा ब्राजिलियन शिक्षाशास्त्री पाउलो फ्रेरेले प्रतिपादन गरेको मुख्य शब्द प्रद्धतिमा (Key Word Approach) आधारित भएर नयाँ गोरेटो पुस्तक तयार गरी साक्षरता कक्षाहरु सञ्चालन हुँदै आएका थिए भने वि.स. २०३९ सालदेखि शिक्षा मन्त्रालय UNESCO, UNDP/UNICEF को सहयोगमा विद्यालय बाहिर रहेका ७-१३ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरुलाई शिक्षा दिने उद्देश्य राखी “ग्रामीण विकासको निमित्त शिक्षा परियोजना” अन्तर्गत कार्यमूलक चेलीवेटी शिक्षा कार्यक्रम सेती अञ्चलको कैलाली, सिरहा, अछाम, बझाङ र बाजुरामा सञ्चालन गरिएको थियो । वि.स. २०४६ सालसम्म यस कार्यक्रमको कक्षा सञ्चालन गर्ने शिक्षिकालाई ३५ दिने तालिम दिने व्यवस्था भएकोमा २०४७ सालबाट सो तालिमको अवधि घटाएर २८ दिन पारिएको थियो ।

वि.स. २०४७ सालमा शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयमा रहेको प्रौढ शिक्षा शाखाले राष्ट्रिय साक्षरता अभियानको रूपमा प्रौढ कक्षा, चेलीवेटी कक्षा, बाल शिक्षाका कक्षाहरु सञ्चालन गर्ने लक्ष्य राखेको थियो । प्रौढ शिक्षाका कक्षामा एकीकृत रूपमा जनसंख्या शिक्षाको विषयवस्तुहरु पनि समावेश गरिएको थियो । यस अवधिसम्म नयाँ गोरेटो पुस्तक चौथो पाइलासम्म थियो । वि.स. २०४९ मा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना सञ्चालनमा ल्याइयो । नव साक्षरहरुमा भएको सिकाइ दिगो रहोस् जीवनपयोगी सीपहरु बढ्दै जाओस् भन्ने उद्देश्य राखी “नव साक्षर कार्यक्रम” सञ्चालनमा ल्याइयो । यसको लागि आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना लागू भएका भापा, धनकुटा, कास्की, तनहुँ, सुर्खेत र कञ्चनपुर जिल्लाहरुको छनोट गरी नव साक्षर केन्द्रहरुको स्थापना गरियो । साक्षरता कार्यक्रमबाट साक्षर, प्राथमिक ३, ४ र ५ कक्षाबाट कक्षा छाडेका र यही अनुसारका शैक्षिक स्तर भएका व्यक्तिहरु नै यसका लक्षित समूह हुने व्यवस्था गरी उनीहरुकै शैक्षिक स्तरलाई ध्यानमा राखी पाठ्यसामग्रीहरुको समेत व्यवस्था गरियो । वि.सं. २०५१ सालमा

आएर नयाँ गोरेटो पुस्तकलाई पहिलो र दोस्रो पाइलामा तयार पारी पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गरियो । विगत सञ्चालनमा रहेको परिणामको आधारमा भुक्तानी व्यवस्था वि.सं. २०५३ सालबाट हटाइयो । त्यस आ.व. मा राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूमध्ये साधारण तर्फ प्रौढ साक्षरता, साक्षरोत्तर तह र बाल शिक्षा कार्यक्रम उच्च सचिवालय मार्फत सञ्चालन गरिने र महिला शिक्षा पहिलो र दोस्रो कार्यक्रम आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना मार्फत सञ्चालन गरीयो । यी कार्यक्रमहरू वि.सं. २०५५ सम्म सञ्चालनमा रहेको थिए (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रे, २०६६) ।

आर्थिक वर्ष २०६०/६१ बाट साक्षरता प्रतिशत कम, पिछडिएको वर्ग, आदिवासी/जनजाति र विपन्न वर्गको बाहुल्यता रहेका जिल्लाहरूमा प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमलाई सघन रूपमा सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम अनुरूप उदयपुर, सिराहा, सर्लाही, रौतहट, नवलपरासी, दैलेख, बझाङ्ग र कैलाली गरी ८ जिल्लामा नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्था लागू गरी कार्यक्रमको थालनी गरियो । सहभागीको स्तरमापन प्रक्रियामा आन्तरिक ५० प्रतिशत र बाह्य ५० प्रतिशत गरी १०० पूर्णाङ्क कायम गरी आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट २५ अंक र बाह्य परीक्षाबाट २० अंक गरी ४५ अंक ल्याउनेलाई उत्तीर्ण भएको मानी प्रति साक्षर रु २४०१- का दरले हुन आउने रकम सहयोगी कार्यकर्ताले पारिश्रमिक पाउने व्यवस्था गरियो । अनौपचारिक शिक्षा तर्फका अन्य कार्यक्रम पूर्ववत् नै सञ्चालनमा रहे । कक्षामा नियमित उपस्थिति भएर उत्कृष्ट उपलब्धि हासिल गर्ने दलित एवम् पिछडिएका वर्गका महिला सहभागीहरूलाई रु ५००१- उत्कृष्ट पुरस्कार उपलब्ध गराउने र ८० प्रतिशत भन्दा बढी सहभागी नियमित उपस्थिति गराउने तथा ७५ प्रतिशत भन्दा बढी सहभागीलाई उत्तीर्ण गराउन सफल सहयोगी कार्यकर्ताहरूमध्येबाट छनोट गरी उत्कृष्ट सहयोगी कार्यकर्तालाई पुरस्कार स्वरूप रु ५००१- का दरले उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि गरिएको थियो । वर्ष २०६१/०६२ बाट प्रौढ साक्षरताका साथै महिला शिक्षा प्रथम र बाल शिक्षा प्रथमको कार्यक्रम समेत नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्था गरी प्रौढ साक्षरता, महिला साक्षरता प्रथम बाल शिक्षाका लागि प्रति साक्षर रु ३००१- ले हुन आउने रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था समेत गरियो । आर्थिक वर्ष २०६२/०६३ बाट पहिला सञ्चालनमा बाल शिक्षा कार्यक्रम हटाइ प्रौढ साक्षरता, महिला शिक्षा प्रथम र दोस्रो तथा साक्षरोत्तर शिक्षामा समेत नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्था गरियो । साक्षरोत्तर शिक्षाका नव साक्षरहरूलाई उत्तीर्ण गराए वापत प्रति नव साक्षर रु १५०१- भुक्तानीको व्यवस्था गरियो । वैकल्पिक विद्यालय कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्राथमिक शिक्षा विस्तार कार्यक्रमका सहयोगी कार्यकर्ताको पारिश्रमिक रु १५००१- र अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा सञ्चालन गर्ने सहयोगी कार्यकर्ताको पारिश्रमिक रु. १८००१- लाई वृद्धि गरी रु २०००१- का दरले चाडपर्व

सुविधाको लागि १ महिनाको समेत थप गरी पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरियो (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, २०६४, पृ.७६) ।

आर्थिक वर्ष २०६२/०६३ बाट “बिचैमा कक्षा छाडेका बालबालिकाका लागि कार्यक्रम” नामक कार्यक्रम मोरङ, सिरहा, धनुषा पर्सा र बाँकेमा परीक्षणको रूपमा सञ्चालनमा ल्याइयो । यो कार्यक्रमको सञ्चालन अवधि पौष १ गतेबाट जेठ मसान्तसम्म कायम गरियो । विद्यालय बाहिर रहेका यस कार्यक्रमको लक्षित समूहका बालबालिकाहरुलाई पुनःविद्यालय फर्काउने कार्यमा सहयोग पुर्याउन शैक्षिक उत्प्रेरकको लक्षित समूहका बालबालिकाहरुलाई तीन (३) किस्तामा गरी रु ३००१-रुपैयाँ छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था समेत गरियो । आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ मा सप्तरी, महोत्तरी, सर्लाही, सिन्धुली, रामेछाप, सिन्धुपालचोक, बारा, नवलपरासी, रुपन्देही, कालीकोट, बझाङ र कैलाली गरी १२ जिल्ला थप गरी कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याइयो र अनौपचारिक शिक्षा तर्फका अन्य कार्यक्रमहरु यथावत रूपमा सञ्चालन गरिए ।

आर्थिक वर्ष २०६४/०६५ मा अनौपचारिक शिक्षा तथा साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६२ खारेज गरी उक्त निर्देशिका अनुसार भए गरेका कार्यहरु २०६४ अनुसार नै भए गरेको मानिनेछ भनी दफा ४४ मा उल्लेख गरेको छ । यस आर्थिक वर्षमा पनि साक्षरता कार्यक्रम, आयआर्जन कार्यक्रम, वैकल्पिक विद्यालय कार्यक्रम र बिचैमा विद्यालय छाड्ने बालबालिकाका लागि पुनः विद्यालय ल्याउने कार्यक्रमहरु सञ्चालनमा रहेका छन् । (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र २०६४, पृ. ७६-७७)

यसरी वि.सं. २००४ सालदेखि हालसम्म आइपुग्दा विभिन्न परिस्थिति / परिवेशहरुमा रही अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमले साक्षरताबाट वामे सदै ६ दशकसम्म आइपुग्दा कार्यमूलक सीप, आयआर्जन गरी स्तर वृद्धि तथा विद्यालय शिक्षामा समेत अनौपचारिक प्रक्रिया अपनाई सहयोग पुर्याएको छ । शिक्षा जस्तो क्षेत्र जसको प्रतिफल पाउन धेरै समय लाग्छ भन्ने कुरा सम्झिने हो भने शिक्षाले गरेको कार्यहरुले देश विकासमा महत्वपूर्ण सहयोग पुर्याएको पाइन्छ । करिब आधा जस्तो (४४%) जनता निरक्षर रहेको नेपाल (मुलुक) मा यस तर्फको लगानीलाई पनि प्रमुख स्थानमा राखी प्रगतिको आँकलन/मूल्याङ्क गर्नु उपयुक्त हुन्छ । जुनसुकै कार्यक्रमका लागि कार्यान्वयन पक्षले राम्रो काम गरेमा प्रतिफल राम्रो निस्कन सक्दछ । यसतर्फ पनि सम्बन्धित सबैको ध्यान जानु अति जरुरी भइसकेको छ । यस विषयवस्तुलाई जिज्ञासु समक्ष यसरी पस्किदिँदा अझ बढी खोज अनुसन्धान र कहाँ फाइदा भएको रहेछ भन्ने कुराको निचोड पाइएला वा आउला कि सोच पनि

राखिएको छ भने सार संक्षेपमा भए पनि यसबारेमा केही जानकारी होला कि भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । साक्षरता कार्यक्रम प्रभावकारी पार्न सम्बन्धित पक्ष तथा राष्ट्रले डकार कार्यान्वयन ढाँचा र सन् २००२ साधारणसभाले संयुक्त राष्ट्र संघ साक्षरता दशक (सन् २००३-२०१३) का लागि प्रतिवद्धतालाई एकपटक पुनः स्मरण गर्न उपयुक्त देखिन्छ । त्यसमा भनिएको “साक्षरता प्रतेक बालयुवा र प्रौढहरुको त्यस्तो महत्वपूर्ण प्राप्ति हो जसले उनीहरुका लागि अति आवश्यक जीवनोपयोगी सीपहरुको विकास गराइ आइपर्ने चुनौतीहरुसँग जुध्न सक्ने बनाउँछ, आधारभूत शिक्षाको लागि आवश्यक खुड्किलोको रुपमा काम गर्दछ र २१ औँ शताब्दीको समाज र अर्थतन्त्रमा प्रभावकारी रुपमा सहभागिता जनाउन अभिन्न साधनका रुपमा काम गर्दछ ।” उक्त कुराहरु हेर्दा सो प्रतिवद्धतामा साक्षरतालाई आजीवन सिकाइको केन्द्रविन्दुको रुपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । जुन कुरा हाल आएर अति सान्दर्भिक बनेको छ । साक्षरता गरिबी उन्मुलनको लक्ष्यलाई प्राप्त गर्न, लैङ्गिक समानतालाई प्राप्त गर्न, जनसंख्या वृद्धिलाई रोक्न, बालमृत्युदर घटाउन, दिगो विकास र शक्ति कायम गर्दै लोकतन्त्रलाई सुनिश्चित गर्न अति आवश्यक तत्वको रुपमा रहने भएकोले आजको युगमा साक्षर वातावरण र साक्षर समाजको सिर्जना गर्न अपरिहार्य भएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ मा नेपाल सरकारले आगामी दुई वर्ष भित्रमा निरक्षरता उन्मुलन गर्ने अठोट गरी राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको र सोही लक्ष्य पूरा गर्न शिक्षा मन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले आ.व. २०६५/०६६ मा हरेक गा.वि.स. का प्रत्येक वडाका १ र न.पा. का प्रत्येक वडामा ३ वटा कक्षा केन्द्र सञ्चालन गर्ने गरी पहिलो चरणमा ४१,४३० कक्षा केन्द्रबाट १२,१६,५९० जना र दोस्रो चरणमा ४४,६८० कक्षा केन्द्रबाट १२,९९,५९० जना गरी जम्मा २५,१५,९८० जना निरक्षर सहभागीहरुलाई साक्षर गराउने उद्देश्य अनुरूप देशव्यापी रुपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । नेपाल सरकारले गत वर्षको कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिँदै चालु आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ मा पनि “साक्षर बनौं क्षमता बढाऔं” भन्ने नारा लिएर साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरेको कुरा स्पष्ट गरेको छ ।

गरिब, जनजाति, दलित र पिछडिएको समुदायको साक्षरता स्थिति नाजुक नै छ । आजसम्म पनि राउटेहरु “हाम्रो बाबुबाजेले लेखपढ मानेका छैनन्” भन्छन् । राष्ट्रिय साक्षरता दर लगभग ५४ प्रतिशत पुग्नुमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम भन्दा विद्यालय शिक्षाको नै बढी योगदान छ । ६+, १०+, र १५+ उमेर समूहको साक्षरता दर वृद्धि गर्नमा विद्यालय शिक्षाको क्रमशः ९८.१, ८५.१० र ८३.८ प्रतिशत योगदान देखिन्छ । देशको कुल जनसंख्यामा १५+ को साक्षरताको स्थिति राम्रो छैन ।

यो उमेर समूहमा अनौपचारिक शिक्षाको योगदानलाई मात्र हेर्ने हो भने यो १६ प्रतिशत मात्र छ । सही रूपमा प्रौढ (१५+) साक्षरता दर ४४ प्रतिशत मात्र हो जुन ६+ भन्दा १० प्रतिशतले कम छ । यस कारण साक्षरता दर वृद्धि गर्नमा प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमको योगदान नगण्य छ भनी कसैले भन्यो भने सरकारलाई र त्यसमा पनि राष्ट्रिय अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रलाई त्यसको विरोध गर्न गाह्रो हुन्छ ।

राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५ ले “साक्षर भन्नाले लेख्न, पढ्न र दैनिक जीवनमा आइपर्ने साधारण हरहिसाव गर्न सक्ने क्षमता भएको व्यक्तिलाई सम्झनुपर्छ” भनेर परिभाषा दिएको छ ।

आ.व. २०६६/०६७ मा राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिकालाई संसोधन गरी साक्षरता भन्नाले मातृभाषा वा राष्ट्रभाषामा लेखिएका दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित छोटो र साधारण वाक्यहरु भनेर लेखपढ गर्न सक्ने र बुझेका कुरा एक - आपसमा राम्ररी सञ्चार गर्न सक्ने तथा साधारण हरहिसाव गर्न सक्ने व्यक्तिलाई सम्झनु पर्दछ ।

अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमका किसिमहरु यसप्रकार रहेका छन् :

(क) राष्ट्रिय साक्षरता अभियान कार्यक्रम

सबैलाई साक्षरताको अवसर उपलब्ध गराउने उद्देश्य अनुरूप आ.व. २०६५ / ०६६ को बजेट वक्तव्य मार्फत अभियानको रूपमा ल्याइएको यस कार्यक्रम विभिन्न कारणले पढ्ने लेख्ने मौका नपाएका १५ देखि ६० वर्ष उमेर समूहका निरक्षर महिला तथा पुरुषहरु सहभागी गराइन्छ । यो कार्यक्रम न्यूनतम दैनिक दुई घण्टाका दरले हप्तामा ६ दिन वा न्यूनतम ७५ दिनमा जम्मा १५० घण्टा सञ्चालन गरी ३ महिलामा सम्पन्न गरिन्छ ।

(ख) आधारभूत प्रौढ साक्षरता

विभिन्न कारणले विद्यालय जान नसकी पढ्ने, लेख्ने मौका नपाएका १५-४५ वर्ष उमेर समूहका प्रौढ पुरुष र महिलाहरुका लागि आधारभूत प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । यो कार्यक्रम न्यूनतम दैनिक २ घण्टाका दरले हप्तामा ६ दिन वा न्यूनतम १५० दिनमा जम्मा ३०० घण्टा सञ्चालन गरी ६ महिलामा सम्पन्न गरिन्छ । यो कार्यक्रम नतिजाको आधारमा भुक्तानी गर्ने (Payment by Result) नीतिको आधारमा सञ्चालन हुनेछ ।

(ग) साक्षरोत्तर शिक्षा कार्यक्रम

प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम मार्फत पहिलो तहमा साक्षर भइसकेको वा अन्य कुनै कार्यक्रमबाट आधारभूत साक्षरता तह पूरा गरिसकेका १५-४५ वर्ष उमेर समूहका प्रौढ पुरुष र महिलाहरूलाई प्रौढ शिक्षा कार्यक्रमको दोस्रो तहमा साक्षरोत्तर शिक्षा दिइन्छ। यो कार्यक्रम दैनिक २ घण्टाका दरले हप्तामा ६ दिन अर्थात् न्यूनतम ७५ दिनमा १५० घण्टा सञ्चालन गरी ३ महिनामा सम्पन्न गरिन्छ। यो कार्यक्रम नतिजाको आधारमा भुक्तानी गर्ने नीतिको आधारमा सञ्चालन हुनेछ।

(घ) महिला साक्षरता प्रथम - २९३

विभिन्न कारणले विद्यालयमा पढ्ने, लेख्ने मौका नपाएका १५-४५ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूका लागि महिला साक्षरता प्रथम तहको कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ। यो कार्यक्रम दैनिक २ घण्टाका दरले हप्तामा ६ दिन अर्थात् न्यूनतम १५० दिनमा जम्मा ३०० घण्टा सञ्चालन गरी ६ महिनामा सम्पन्न गरिन्छ। यो कार्यक्रम नतिजाको आधारमा सञ्चालन हुनेछ।

(ङ) महिला साक्षरता दोस्रो

महिला साक्षरता प्रथम तह पूरा गरिसकेका वा आधारभूत साक्षरता तह पूरा गरिसकेका १५-४५ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूका लागि शिक्षा दोस्रो तहको कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ। यो कार्यक्रम दैनिक २ घण्टाका दरले हप्तामा ६ दिन अर्थात् न्यूनतम १५० दिनमा जम्मा ३०० घण्टा सञ्चालन गरी ६ महिनामा सम्पन्न गरिन्छ। यो कार्यक्रम नतिजाको आधारमा भुक्तानी गर्ने नीतिको आधारमा सञ्चालन हुनेछ।

(च) वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम

गाउँमा विद्यालय नभएर वा विद्यालयको कक्षा सुहाउँदो उमेर नभएर वा घर व्यवहारको कामले वा अन्य कुनै कारणले विद्यालय पढ्न जान नसकेका अथवा विद्यालय पढ्दा पढ्दै बीचैमा कक्षा छाडेका बालबालिकारूलाई प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहयोग पुऱ्याउने अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम हो।

यो कार्यक्रम अन्तर्गत प्राथमिक शिक्षा विस्तार कार्यक्रम (School out Reach Program : SOP) र अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम (Flexible Schooling Program: FSP) अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट वि.सं. २०५६/०५७ देखि सञ्चालन गरिदै आएको छ। मेरो अध्ययन क्षेत्रअन्तर्गत अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम परेकोले यसलाई निम्नानुसार परिभाषित गरिएको छ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम

विभिन्न कारणले विद्यालय जान नसकेका जस्तै : घरायसी जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने, गरिवीको कारणले श्रम गरेर जीविका चालउनु पर्ने, परिवारका सदस्यहरूलाई काममा सघाउनु पर्ने र ५ वर्षको प्राथमिक शिक्षालाई पूरै समय दिन नसक्ने सहरी, अर्धसहरी र औद्योगिक क्षेत्रका ८-१४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरूका लागि यो कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ। यस कार्यक्रममा ५ वर्षको प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई समायोजन गरी ३ वर्षभित्र सम्पन्न गरी सहभागीहरूको अनुकूल समयमा दैनिक ४ घण्टा पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

वैकल्पिक शिक्षाका रूपमा रहेको यस कार्यक्रमले ८-१४ वर्षका बालबालिकाहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाएको छ। विद्यालय भर्ना भएर विभिन्न कारणले अध्ययन पूरा नहुँदै छाडेका वा भर्ना नभई समय गुजारेका दलित, विपन्न, जनजाति, आदि क्षेत्रका बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको मूलधारमा प्रवेश गराउने उपायका रूपमा यसलाई लिइएको छ। औपचारिक शिक्षामा कक्षा १-५ को पाठ्यक्रमलाई संश्लेषण (Condense) गरी तीन तहको तीन वर्षमा पूरा हुने संश्लेषित पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक लागू गरिएको छ। जसको समकक्षता कक्षा ५ बराबरको हुने व्यवस्था अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६४ अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुरले गरेको छ। यस कार्यक्रमबाट उमेर छिप्पिएका विद्यालय जान लाज मानेका वा लहड्बाजीमा अध्ययन छाडेर पश्चातापमा परेका वा अन्य कारणले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुन पुगेका बालबालिकाहरूलाई पुनः शिक्षाको घेरामा ल्याउने हुनाले सबैका लागि शिक्षा दिने अभियानमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने देखिन्छ। यस आर्थिक वर्षसम्म आइपुग्दा नेपाल अधिराज्यमा हाल ४४३ यस्ता केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेको बताइन्छ। (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र २०६५, पृ ५९-६०)

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा पहिलो तहदेखि तेस्रो तहसम्म पढाइने विषय र पाठ्यभार

।

क्र.सं	विषय	पाठ्यभारको तह			पूर्णाङ्क
		I	II	III	
१	नेपाली (नयाँ किरण)	७	७	६	१००
२	गणित (व्यवहारिक गणित)	७	७	६	१००
३	सामाजिक (सि.अ.कला तथा संगीत समेत)	४	४	६	१००
४	अंग्रेजी (Practical English)	७	७	६	१००
५	विज्ञान-व्यवहारिक विज्ञान)(स्वास्थ्य शिक्षा, शारीरिक शिक्षा समेत)	५	५	६	१००
	जम्मा	३०	३०	३०	५००

(स्रोत : वैकल्पिक प्राथमिक शिक्षा)

१.२. अध्ययन स्थलको परिचय

१.२.१. जिल्लाको परिचय

यस सिरहा जिल्लाको सदरमुकाम सिरहा नै हो । यस जिल्लाको नाम “सिरहा” रहेका सम्बन्धमा विभिन्न किंवदन्ती र भनाइहरू रहेका छन् । यहाँका राजा सल्लेस ज्यादै आदर्श भएका र सबैलाई सहयोग गर्ने र सहारा दिने भएकाले भारतबाट व्यापार गर्न आउने व्यापारीहरू जंगलै जंगल भएको यस ठाँउलाई “सहरा” भन्दा भन्दै अप्रभंश भएर “सिरहा” भएको एउटा किंवदन्ती रहेको छ ।

यसैगरी यस ठाँउमा जंगल भएको र स्थानिय भाषाको रुखका जरालाई “शिर” भनिने हुँदा जरै जरा भएको ठाँउलाई “शिर” भन्दाभन्दै “सिरहा” भएको भन्ने भनाई रहेको छ । यस्तै अंग्रेजिमा साथी (Fellow) लाई Sirrh पनि भनिने र राजा सल्लेसले सबैलाई साथीको व्यवहार गर्ने गरेकोले यही अंग्रेजी SIRRAH बाट यस सल्लेस क्षेत्रलाई सिरहा भनिएको हो कि भन्ने पनि अनुमान गरिएको छ । वि.सं २०१८ सालमा नेपाल अधिराज्यको ३४ जिल्लाहरूलाई ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दासम्म सिरहा जिल्लाको वर्तमान क्षेत्र सप्तरी जिल्लामा पर्दथ्यो । एकीकरण पूर्व बाईसे चौविसे राज्यहरू जस्तै यस भेगका राजा कर्ण सेन हुनुहुन्थ्यो । यस राज्यको सिमाना पश्चिम कमला नदीदेखि पूर्वमा कोशी नदी सम्म थियो, जसलाई चौदण्डी उदयपुर गढी भनिने गर्दथ्यो ।

गोरखाली फौज काठमाडौं उपत्यकाको विजय पछि कोशी क्षेत्रको विजय गर्न पूर्वतिर लागी सरदार रामकुष्ण कुँवरको नेतृत्वमा गएको फौज फेब्रुअरी १७७३ सम्ममा अरुण कोशीको किनारा सम्म पुगीसकेको थियो । तसर्थ २७ में १७७३ मा पृथ्विनारायण शाहले भारतका गभर्नर जनरल वारेन हेस्टिगलाई कामदत्त सेनलाई षड्यन्त्रद्वारा हत्या गरी विजयपुर र अम्बरपुर (वर्तमान सिरहा र सप्तरी) अवैध रूपमा अधिकार जमाई राखेको हुँदा बुद्ध कर्ण राई सँग बदला लिन फौज पठाउँदै छु भन्ने व्यहोराको पत्र आफ्नो वकिलहरुको हात दिई पठाए । तर उक्त पत्रको जवाफ दिनु अघि नै अभिमान सिंह बस्न्यातको नेतृत्वमा गोरखाली फौज चौदण्डी विजयको लागि अघि बढ्यो । चौदण्डी र त्यसका तराई भाग (जसमा सिरहा र सप्तरी पर्दछन्) १६ जुलाई १७७३ मा गोरखाली फौजको हात पयो र त्यहाँका राजा कर्णसेन भागेर मौर आए । यो विजय पछि अंग्रेजहरुले मित्रता कायम राख्न भनी विजयपुर र अम्बरपुर इलाकाबाट फौज हटाउन आग्रह गरे । यसको जवाफमा गोरखालीहरुले मकवानपु आदि विषयमा बुझाउँदै आए भैं यसको लागि पनि मालवाजवी बुझाउन तयार भएकोले यी इलाका गोरखालीहरुको अधिकारमा आएर इष्ट इन्डिया कम्पनिलाई कुनै किसीमको हानी छैन भन्ने जवाफ दिए । यस प्रकार विवाद चल्दा चल्दै पनि चौदण्डी राज्यको माताहतमा रहेको सिरहा (सप्तरी) इलाका सन् १७७३ देखि नेपाल अधिराज्यको एक भागको रूपमा गाभियो ।

इ.स. १८१४ मा इष्ट इन्डिया कम्पनिसँग लडाईका कारणहरु मध्ये यी इलाकाहरु उपर कसको नियन्त्रण रहने भन्ने कुरा पनि एक भएको देखिन आएको छ । २८ नोभेम्बर १८१५ मा अंग्रेजहरुले राखेको सन्धी प्रस्तावका शर्तमा यी तराई प्रदेश उपर कम्पनी कै अधिकार मान्नुपर्ने र यस वापत नेपाललाई वार्षिक रु. २ लाख प्राप्त हुने कुरा पारेको थियो । नेपालले यो कुरा नमान्दा पुनः लडाई जारी रह्यो । अन्तमा औलो रोगले ग्रस्त यो क्षेत्र आफ्नो नियन्त्रणमा लिई पछिसम्म कचिंगल राखी छाड्नमा बुद्धिमानी नदेखिएकोले उक्त क्षेत्र नेपालकै सीमा भित्र पार्ने र वार्षिक रु. २ लाख दिनुपर्ने गरी सन्धीमा संसोधन गर्न माने । यस प्रकार सन् १८१६ पछि मात्र वर्तमान सप्तरी सिरहा तथा वरीपरीका तराई जिल्लाहरु नेपालको पूर्ण अधिकारमा आएको हो ।

१.२.२. गा.वि.स.को परिचय

नेपाल अधिराज्यको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत सगरमाथा अञ्चलको सिरहा जिल्लामा पर्ने ९९ गा.वि.स. मध्ये सदरमुकामवाट उत्तरमा ७ कि.मी. टाढा रहेको लक्ष्मीपुर (प्र.म.) गा.वि.स. पनि एक हो । यो गा.वि.स. सिरहा जिल्लाको राजनैतिक विभाजन अनुसार क्षेत्र नं. ६ र इलाका नं ११ मा

पर्दछ । तराई भूगोलमा रहेको लक्ष्मीपुर गा.वि.स.ले आफ्नै ऐतिहासिक, भौगोलिक, धार्मिक, राजनैतिक र सामाजिक महत्व र विशेषता बोकेको छ । यो गा.वि.स.को पूर्वमा अर्नामा गा.वि.स., पश्चिममा थल्हाकटहा, दक्षिणमा हनुमाननगर प्र.म. र उत्तरमा विष्णुपुर प्र.म. गा.वि.स. पर्दछन् । त्यसैगरी राजपुर गा.वि.स. सदरमुकामवाट उत्तरमा १० कि.मी. टाढा रहेको छ । यो गा.वि.स. सिरहा जिल्लाको राजनैतिक विभाजन अनुसार क्षेत्र नं ६ र ईलाका नं. ११ मा पर्दछ । यो गा.वि.स.को पूर्वमा विष्णुपुर प्र.म., पश्चिममा भोक्राहा, उत्तरमा बर्छावा र दक्षिणमा थल्हाकटहा गा.वि.स. पर्दछन् । राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार लक्ष्मीपुर गा.वि.स.को कूल जनसंख्या २६१८ मध्ये यादव जातिको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । यहाँका सबै वासिन्दाहरूले मैथली एवं नेपाली भाषा नै बोल्ने गर्दछन् । मानिसहरूको प्रमुख धर्म हिन्दु नै हो, जसको कारण मानिसहरूको भेषभुषा, चाडपर्व, लवाइ खवाइ र रीतिरिवाजमा समानता पाइन्छ । त्यसैगरी राजपुर गा.वि.स.को कूल जनसंख्या ६००० रहेको पाइन्छ । जसमा महिला ३१०० र पुरुष २९०० छन् । यहाँका सबै वासिन्दाहरूले मैथली भाषा नै बोल्दछन् । मानिसहरूको प्रमुख धर्म हिन्दु धर्म नै हो । (जनगणना-२०५८)

लक्ष्मीपुर गा.वि.स.मा जम्मा २ वटा विद्यालय छन्, जसमा १ वटा मा.वि., १ वटा प्रा.वि. छन् । त्यसैगरी राजपुर गा.वि.स. मा जम्मा ४ वटा विद्यालय छन्, जसमा १ मा.वि., ३ प्रा.वि रहेका छन् । यी दुवै गा.वि.स. मा प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन् । अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम वडाका केही केन्द्रहरूमा सञ्चालित छन् ।

१.३ समस्याको कथन

शिक्षा सबैको सरोकार र प्राथमिक विषय भएतापनि शिक्षा दिने परम्परा नभएको समुदायमा समाजिक कुरीति र अन्धविश्वास, भौगोलिक विकटता र आर्थिक विपन्नताले गर्दा हाम्रा त्रियाशीलता र इच्छा शक्तिका बावजूद पनि अभै धेरै बालबालिकाहरू विद्यालय हातामा प्रवेश गरेका छैनन् भने प्रवेश गरेकाहरूको पनि विद्यालय छोड्ने दर उच्च नै रहेको छ । त्यसमा पनि नेपालजस्तो कृषि प्रधान देशमा अभै पनि ८१ प्रतिशत जनता कृषिमा नै आधारित छन् । २०५८ सालको जनगणको तथ्याङ्क अनुसार जनसंख्याको ५४ प्रतिशत मात्र साक्षरता भएको हाम्रो देश नेपालमा बाँकी ४६ प्रतिशत जनता अभै पनि निरक्षर नै रहेका छन् । त्यसमा पनि बालबालिकाको साक्षरता वा स्कूल भर्नादर निकै कम मात्रामा रहेको छ । त्यसो हुनुको मुख्य कारणमा नेपालीहरू कहाली लाग्दो गरिबीको रेखामुनि रहनुले नै हो । भौगोलिक विकटता, यातायातको असुविधा, शिक्षाको अभाव,

लगानी र उत्पादन पनि कम हुन गई दैनिक आधारभूत आवश्यकता वस्तुहरूको समुचित व्यवस्था हुन नसकी साँझ विहान हातमुख जोर्न पनि धौ-धौ परेको छ । जसको फलस्वरूप बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा भर्ना गर्न सकिराखेका छैनन् ।

शिक्षा नै सामाजिक परिवर्तनको प्रमुख आधार हो । शिक्षाको ज्योतिपुञ्जलाई प्रज्वलित गरी अन्धकारमा रहेका समुदायका जनतालाई चेतनाको दियो बाल्दै उनीहरूका बालबालिकाहरूलाई समय सापेक्ष शिक्षा प्रदान गर्नु राष्ट्रियको महान् दायित्वभित्र पर्दछ । बालबालिकाको भविष्य सुनिश्चितताका लागि शिक्षा र सिकाइलाई उच्चतम महत्त्व दिइएन भने यिनै बालबालिकाहरू देश/राष्ट्रको लागि बोझ सावित हुन सक्छन् । शिक्षा प्राप्तिको नैसर्गिक अधिकार र यसको सर्वसुलभता बीच तादात्म्य गरिएन भने “आजका बालबालिका भोलिका कर्णधार हुन्” भन्ने उक्ति चरितार्थ हुन सक्दैन ।

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षाको ज्योति प्रत्येक नेपालीको घरदैलोमा पुऱ्याउन सचेत वर्ग एकजुट भएर लाग्नु पर्ने टड्कारो आवश्यकता भएको छ । हाम्रो सामु २१ औं शताब्दीको नयाँ ज्ञान र प्रविधिले चमत्कारी स्वरूप देखाउँदै पाइला टेकिसकेको अवस्था छ । तर पनि हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा अझै पनि थुप्रै समस्या र चुनौतीहरू रहेका छन् । यस्ता समस्या चुनौतीहरूको समाधान गर्नका लागि प्रतिवद्ध भएर लागेका थुप्रै सरकारी, अर्धसरकारी, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू एवं संलग्न व्यक्तिहरूले पनि अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमलाई अझै राष्ट्रिय रुपमै समन्वय गरी प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक ढंगबाट सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता भएको छ । साक्षर व्यक्ति मात्र अत्याधुनिक ज्ञान, सीप हासिल गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, सरसफाइ, परिवार नियोजन, सरुवा रोग, वातावरण संरक्षण, कृषिकार्य तथा उपयुक्त उपायहरू, आयआर्जन तथा वचतजस्ता कार्यमूलक कार्यत्रममा सहभागी भई आत्मविश्वासका साथ सुखमय जीवनयापन गर्न सक्छ । साक्षर अभिभावक वर्गहरूले मात्र आफ्नो बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिनु पर्दछ भन्ने कुरालाई राम्ररी बुझ्न सक्दछन् र विद्यालय तथा साक्षरता कक्षमा पठाउन ग्रामीण विकासमा सशक्त रुपले सहभागी गराउने र विकासात्मक कार्य बनाउने कुरालाई अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट बढी सम्भावना देखिन्छ ।

अनौपचारिक शिक्षाको मार्गलाई खुल्ला राखी त्यसको सहयोगीका रुपमा आर्थिक, सामाजिक तथा भौगोलिक कारणले शिक्षाका अवसर नपाएमा, पढ्ने इच्छा हुँदा हुँदै पनि कामको वेफुर्दको वा

उमेरको कारणले वैकल्पिक बाटो नभेटेका र बीचैमा विद्यालय छाडेकालाई अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रम (Alternative Schooling Programme-ASP) बाट प्राथमिक शिक्षाको मुख्य धारमा समाहित गराउन र अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम (Flexible Schooling Programme-FSP) र प्राथमिक शिक्षा विस्तार कार्यक्रम (Schooling Out Reach Programme-SOP) अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट सञ्चालन हुँदै आएको छ । जसले गर्दा विद्यालय जान छुटेका (नसकेका) बालबालिकाहरुलाई विद्यालय भर्ना गर्नमा निकै सहयोग पुगेको छ । यस अध्ययन अनुसन्धानमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षाको सम्बन्धमा निम्नलिखित प्रश्नहरुको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको थियो :

सिरहा जिल्ला राजपुर र लक्ष्मीपुर (प्र.म) गा.वि.स. का अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको अवस्था कस्तो रहेको छ ? अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा विद्यार्थीहरु नियमित सहभागी हुनमा के कस्तो समस्याहरु छन् ? तिनको समाधान कसरी गर्न सकिन्छ ? अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा सहभागी (पढेका) बालबालिकाहरुले सिकेको उपलब्धि (ज्ञान र सीप) केटा, केटी र उपल्लो जातिका र तल्लो जातिका बालकबालिकाहरु सँग तुलना गरी तोकिएको कक्षामा भर्ना हुन योग्य छ कि छैन ? अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थी तथा सहयोगी कार्यकर्ताहरुको धारण कस्तो रहेको छ ?

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययन अनुसन्धानको निम्न मुख्य उद्देश्य यस प्रकार रहेको छ :

१. अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी भएका विद्यार्थीहरुको सामाजिक पृष्ठभूमि अनुसार उपलब्धि पत्ता लगाउनु । यस उद्देश्यलाई पूरा गर्न निम्न सहायक उद्देश्यहरु राखिएका छन् :
२. अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको सामाजिक अवस्था पहिचान गर्नु ।
३. उक्त सामाजिक अवस्थाका आधारमा उपलब्धि पहिचान गर्नु ।
४. अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थी तथा सहयोगी कार्यकर्ताको कार्यक्रमप्रतिको धारणा पत्ता लगाउनु ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सुरुवात भएको करिब ३०-४० वर्ष पुगिसकेको छ । सुरुका दिनमा अनौपचारिक शिक्षा केवल साक्षरताको लागि मात्र थियो तर वर्तमान अवस्थामा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमले एउटा साक्षरतासम्बन्धी मात्र कार्यक्रम नगरी विभिन्न किसिमका आय, आर्जन, सीपमूलक जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । त्यतिमात्र नभएर विभिन्न कारणले विद्यालय जान नसकेका नेपालका अकिकांश बालबालिकाहरूलाई अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले वि.सं. २०५६/०५७ देखि अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षाको माध्यमबाट साक्षरता गराइ कक्षा ६ मा भर्ना गराउन पनि सफल भएको छ । यसरी यी विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरूबाट कसरी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले साक्षरतासम्बन्धी कार्य गरी राखेको छ । ती विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी भएका विद्यार्थीहरूले वास्तविक रूपमा कार्यक्रमको उद्देश्य अनुसार उपलब्धि हासिल गर्न सकेका छन् की छैनन् भन्ने कुराको जानकारी लिने औचित्य ठानेर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको थियो ।

यस अध्ययन अनुसन्धानमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी भएका विद्यार्थीहरूको लिङ्ग र उमेर अनुसार उनीहरूको सामाजिक व्यवसायिक तथा आर्थिक अवस्था के कस्तो छ ?

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटा, केटी र उपल्लो जातिका, तल्लो जातिका बालबालिकाहरूले हासिल गरेका उपलब्धि एकै छ कि फरक किसिमको छ ? कार्यक्रमप्रति सहभागी विद्यार्थीहरूको धारणा सकारात्मक वा नकारात्मक के कस्तो छ ? कार्यक्रमप्रति सहयोगी कार्यकर्ता (सहजकर्ता) हरूको कस्तो किसिमको धारण रहेको छ ? भन्ने कुराको जानकारी लिन यो अध्ययन अनुसन्धान गर्न खोजिएको थियो ।

यस अध्ययन अनुसन्धानको औचित्यलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गरिएको छ :

यस क्षेत्र (गा.वि.स.) का अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको शैक्षिक अवस्था र उपलब्धि बारेमा ज्ञान हासिल गर्न खोज्नेलाई सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्र (कक्षा) हरूमा देखिएका समस्याहरू अध्ययन गरी भविष्यमा यस्ता विद्यालय (अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा) हरूका विविध पक्षको विकास गर्न योजना बनाउने योजनाकारलाई सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा देखिएका समस्याहरू समेट्नुका साथै सञ्चालित शिक्षण केन्द्र (कक्षा) हरूमा सुधार गर्न आवश्यक पर्ने महत्वपूर्व सुझावहरू समेत प्रस्तुत गरिने भएकोले

शिक्षा (आ.प्रा.शि) मा सुधार गर्न चाहनेहरूका लागि मार्ग दर्शनको रूपमा रही सहयोग पुऱ्याउन मद्दत गर्नेछ ।

यस अध्ययनले विद्यालय निरीक्षक, अनुगमनकर्ता, सहयोगी कार्यकर्ता, स्रोत व्यक्ति, शिक्षक , स्थानीय अभिभावक, मातृ विद्यालय र बौद्धिक व्यक्तित्व समेतलाई ठोस रूपमा योजना बनाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ । समाजका हरेक तह र तप्का मानिसहरूलाई अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी गराई उनीहरूलाई निरक्षरताबाट मुक्त गराउन सहयोग पुग्दछ ।

१.६ अध्ययनको परिसीमा

अध्ययनको परिसीमा भन्नाले अध्ययन गरिने विषयवस्तुको छनोट भइसकेपछि त्यस विषयवस्तुको अध्ययन गर्दा कुन पक्षमा कति गहिराइसम्म अध्ययन गर्ने कुन आधारमा अध्ययन गर्ने ? कुन उद्देश्य हासिल गर्नको लागि अध्ययन गर्ने ? जस्ता कुराहरूको सीमालाई जनाउँछ । अध्ययन गर्ने क्रममा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमलाई अध्ययनको केन्द्रविन्दु रहेको छ । जसमा निम्न किसिमको सीमा निर्धारण गरिएको छ :

सिरहा जिल्लाको लक्ष्मीपुर (प्र.म) गा.वि.स.का ९ वटा वडाहरू मध्ये ५ र ६ लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. का ९ वडा मध्ये २ वडा (३ र ४) लाई मात्र अध्ययन क्षेत्रका रूपमा समेटिएको छ । लक्ष्मीपुर (प्र.म) र लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. मा सञ्चालित २ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम मध्ये ६ र ९ वडाबाट २ कक्षा केन्द्रलाई मात्र समावेश गरिएको छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको उमेर, लिङ्ग, परिवारिक, जातजाति, मातृभाषा, घरको किसिम र अभिभावकहरूको व्यवसाय (घरेलु/अन्य), आर्थिक स्तर र खेती गर्ने जग्गासम्बन्धी विवरणहरूमा मात्र सीमित गरिएको छ । यो अध्ययन अनौपचारिक शिक्षामा सहभागी भई तेस्रो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली र गणित विषयको उपलब्धिसँग मात्र तुलना गरिएको छ । यो अध्ययनमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा सहभागी विद्यार्थी र कार्यरत सहजकर्ताको कार्यक्रमप्रति धारणा मात्र बुझिएको छ । अध्ययनमा सूचना संकलनका साधनको रूपमा घरधुरी सर्वेक्षण फारम, सहभागी विद्यार्थीको विवरण फारम, विद्यार्थी रेकर्ड फारम, प्रश्नपत्र र अन्तरवार्ता प्रश्नावलीलाई प्रयोग गरिएको थियो ।

१.७ परिभाषित शब्दावली

(क) सामाजिक पृष्ठभूमि

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा अध्ययनरत (सहभागी) बालबालिकाहरुको उमेर, लिङ्ग, पारिवारिक, आर्थिक, जातजाति, भाषिक र अभिभावकहरुको पेशा (व्यवसाय) घरको किसिम, खेती गर्ने जग्गा, घरेलु उद्योग र अन्य पेशाको विस्तृत विवरण बुझिन्छ ।

(ख) अनौपचारिक शिक्षा

कुनै खास उद्देश्य प्राप्तिका लागि क्रमवद्ध रूपमा निर्माण गरिएको पाठ्यक्रमको आधारमा औपचारिकताभन्दा बाहिर रहेर प्रदान गरिने शिक्षा हो ।

(ग) अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम

घरायसी जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने गरिवीको चपेटामा परेका, बालमजदुरी गर्नुपर्ने, प्राथमिक शिक्षालाई ५ वर्षसम्म लामो समय दिन नसक्ने, आर्थिक, सामाजिक तथा अन्य विविध कारणले उपयुक्त उमेरमा विद्यालय भर्ना हुन नसकेका र विद्यालय बाहिर रहेका, एकपटक विद्यालय भर्ना भएर पनि छाडेका ८-१४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाहरुको लागि प्राथमिक शिक्षाको ५ वर्षको पाठ्यक्रमलाई समायोजन गरी ३ वर्ष भित्रमा सकिने गरी सहभागी भै अनुकूल समयमा दैनिक ४ घण्टा पठनपाठन गर्ने र प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराइ कक्षा ६ मा भर्ना गराउने कार्यक्रम हो ।

(घ) सहभागी

शिक्षा मन्त्रालयको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रद्वारा सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमका केन्द्र (कक्षा)हरुमा पढ्न आउने ८-१४ वर्ष उमेर समूहका निरक्षर बालबालिकाहरुलाई बुझाउँदछ ।

(ङ) उपलब्धि

शिक्षा मन्त्रालयको अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रद्वारा सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमका कक्षा (केन्द्र)हरुमा निश्चित अवधिभर सहभागी भई परीक्षाको प्रतिफल पश्चात् तोकिएको कक्षामा भर्ना हुने ८-१४ वर्ष सम्मका केटाकेटीलाई सम्झनु पर्दछ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुरनरावलोकन तथा अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुरनरावलोकन

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा नामाकरण नगरे पनि प्रयोग ऐतिहासिक रूपमा भएको पाइन्छ । धार्मिक प्रवचन, गुरुकुल शिक्षा, पेशागत सीप हस्तान्तरण विदेशमा सिकेका सीपलाई गाउँमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । इतिहासका विभिन्न कालखण्डदेखि नै मानिसले आफ्नो चेतना अभिवृद्धि, आधारभूत अधिकारको रक्षा, शक्तिसञ्चय सम्बन्धमा, समुदायमा रहेका समस्या पहिल्याउन, समस्या समाधानका विकल्प खोजी गरी उत्तम विकल्पको कार्यान्वयन गर्न, अध्ययनमा सुधार ल्याउन र व्यवहारिक शिक्षा प्राप्तिका लागि अनौपचारिक शिक्षा नै प्रमुख माध्यम थियो । आदिवासीहरूको पेशामा आधारित सीप हस्तान्तरण गर्न, सीप र पेशाको आधारमा जातीय विभाजन भएको पूर्वीय दशन र धार्मिक वर्ण व्यवस्थामा पाइन्छ ।

Teheran World Conference on Eradication of literacy (165) तत्काल जीवनस्तरमा सुधार हुन सक्ने गरी सूचना, ज्ञान प्राप्त गर्ने अवसरको रूपमा पढ्न, लेख्न पाउनु पर्दछ । पढ्ने, लेख्ने कुरा प्रारम्भिक साधारण ज्ञान मात्र होइन, उत्पादकत्व बढ्ने तालिमको काम गर्नु पर्दछ । आफ्नो वरपरको जगतलाई राम्रोसँग बुझ्ने नागरिक जीवनमा सहभागी हुन सक्ने र यही क्रममा आधारभूत मानवीय संस्कृतिको ढोका खोल्ने काम नै साक्षरताको भित्र पर्दछ ।

आचार्य (१९९७) “अनौपचारिक शिक्षा र महिला विषयक अध्ययन प्रतिवेदनको अनुसार ग्रामीण महिलाहरूले वास्तवमा के पाए त ?” शीर्षकमा केन्द्रित रहि उपलब्ध तथ्याङ्कको विश्लेषणले के निष्कर्ष देखाएको छ भने सन् १९६१ मा नेपाली महिलाले सरदर १५ वर्षमा विवाह गर्थे भने सन् १९९१ मा १८ वर्ष पुगेपछि विवाह गर्न थाले (पृ.११) । पहिलेको भन्दा आजभोलि धेरै छोरीहरूलाई विद्यालय पढाउने गरिएको छ (पृ. १५) । महिलाको औषत आयु बढ्दै गयो (पृ. १४) ।

वास्कोटा (१९९९) ले “भक्तपुर जिल्लाको दधिकोट गा.वि.स. लाई अध्ययन क्षेत्र बनाइ प्रौढ साक्षरता कार्यक्रममा महिला सहभागीता सम्बन्धी अध्ययन” शीर्षकअनुसार उहाँले उक्त अध्ययनका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्न अन्तरवार्ता र अवलोकन फारमको प्रयोग गर्नु भएको रहेछ । उहाँको अध्ययन अनुसार १८ वटा अनौपचारिक केन्द्र रहेका त्यस हरेक केन्द्रमा २५ जानाका दरले जम्मा

सहभागीहरूको संख्या ४५० रहेको देखिन्छ । सहभागीहरू विभिन्न जातजाति, जस्तै : यादव, महतो, पासवान, माझी, सदा रहेका तिनीहरूको उमेर १५-४५ वर्षको ७८ प्रतिशत रहेको अध्ययनले देखाएको छ । उक्त अध्ययनले महिला र पुरुष बीच बराबर समान अधिकार नभएको, महिलाहरू अधिकांश समय घर व्यवहार, खाना पकाउने, बच्चा जन्माउने र उनीहरूको हेरविचारमा विताउनु पर्ने र सम्पतिको खटनपटन गर्ने काम पुरुषले गरेको, महिलाले गरेको कामको कुनै मूल्य नै नभएको अध्ययनको निष्कर्षले देखाएको छ ।

बस्नेत (२०५५) ले “धनकुटा जिल्ला, अनौपचारिक महिला शिक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारी” शीर्षकमा गरेको अध्ययनले महिला अनौपचारिक शिक्षाको स्थिति सहभागीहरूको समस्या र समाधानका उपायहरूको पहिचान र विश्लेषण गरेको छ । प्राप्त निष्कर्ष अनुसार कार्यक्रममा सहभागी भएका २१.९ प्रतिशत सहभागीहरूले बीचैमा कक्षा छाडेका ९० प्रतिशत सहभागीहरू नियमित रूपमा कक्षामा उपस्थिति हुने गरेको देखाइएको छ ।

भण्डारी (२०५७) ले “दैलेख जिल्ला UMN द्वारा सञ्चालित महिला शिक्षाको प्रभावकारी” शीर्षकमा गरेको अध्ययनले महिला अनौपचारिक शिक्षाको स्थिति सहभागीहरूको समस्या र समाधानका उपायहरूको बारेमा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

दहाल (२०६०) ले “सोलुखुम्बु जिल्लामा सञ्चालित प्रौढ शिक्षा कार्यक्रममा महिला सहभागीताको स्थिति र यसको प्रभावकारीतामा असर पार्ने तत्वहरू” को बारेमा गरिएको एक अध्ययन अनुसार अनौपचारिक प्रौढ कक्षामा महिला र पुरुष दुवै सहभागी हुन पाउने भए तापनि छुट्टै महिला शिक्षिका कक्षा हुँदाहुँदै पनि प्रौढ कक्षामा महिला सहभागीहरूको बाहुल्यता रहेको पाइयो तर महिला सहभागीहरू कक्षामा अनियमित हुने, कक्षा छाड्ने, पटक-पटक दोहोर्‍याउने गरेको देखिदा पढ्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि कामको बोझ, पारिवारिक अवरोध, सुत्केरी बिरामी आदि कारणले उनीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा अवरोध आएको छ । तर पनि यो कार्यक्रमले साक्षर बनाउनुको साथै शैक्षिक चेतना र जागरण दिन सफल भएको देखिन्छ । त्यसैले पनि महिला सहभागिता बढेको हो भन्न सकिन्छ ।

जीशी (२०६४) ले कञ्चनपुर जिल्लाको महेन्द्र नगरपालिका क्षेत्रमा ६ वटा केन्द्र र गा.वि.स. क्षेत्रमा सञ्चालित ४ वटा केन्द्रहरू गरी जम्मा १० वटा केन्द्रहरूलाई छनोट गरी अनौपचारिक प्रौढ शिक्षा कार्यक्रममा महिला सहभागिता र यसको प्रभावकारिता तथ्याङ्क संकलन गर्न प्रश्नावली र अवलोकन फारमको प्रयोग गर्नु भएको रहेछ । उहाँले निकालेको निष्कर्ष अनुसार अनौपचारिक शिक्षाको प्रौढ

शिक्षा कार्यक्रममा सहभागीहरूमध्ये ८० प्रतिशत महिला सहभागी देखाएको छ । यसबाट महिलाहरूको सहभागिता राम्रो भएको पाइयो । त्यसैगरी १५० दिन पढाई हुनुपर्नेमा औषत ५४ प्रतिशत दिन मात्रै कक्षा चलेको, पढाई हुनु पर्ने दिन मध्यमस्तरमा रहेको पाइयो । पुरुषभन्दा महिलाको कक्षा छोड्ने दर र त्यसको कारण घरायसी काम गर्नु पर्ने भएको भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ । त्यसैगरी कक्षा निरीक्षण र अनुगमनको स्थिति पनि फितलो रहेको निष्कर्ष निकालेको छ ।

पराजुली (२०६०) ले “संखुवासभा जिल्लाको खाँदवारी नगरपालिका अन्तर्गत सञ्चालन भएको महिला साक्षरता दोस्रो कार्यक्रम सहभागिता” शीर्षकमा रहेका अध्ययन अनुसार क्षेत्रमा परेका ७ वटा केन्द्रहरू मध्ये ३ वटा केन्द्रमा कक्षाकोठा भन्दा बढी सहभागी भएको देखियो भने ४ वटा केन्द्रमा कोटा संख्या भन्दा कम सहभागी उपस्थिति भएको देखियो । त्यसैगरी नियमितताको स्थितिलाई हेर्दा पूर्ण नियमित ४७ प्रतिशत, धेरै जसो नियमित ३८ प्रतिशत र कहिलेकाहीं उपस्थिति १६ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने सहभागीहरूको शत प्रतिशत उपस्थिति नियमित हुन नसकेको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

प्रधानाङ्ग, (२०६३) ब्राजिलको लागि कार्यमूलक साक्षरता भन्नाले कक्षा चारसम्म पुरा गर्नलाई मानेका छन् भने यो भारतले साक्षरताको अवधारणामा कुनै पनि भाषामा पढ्ने र लेख्ने क्षमता राख्नुलाई मानेको छ । इजरायलले साक्षरतालाई अभि विस्तृत पाउँदा चाहिने ज्ञान सीपहरू प्राप्तिका लागि आवश्यक पढाइलेखाइ नै साक्षरता हो भनेको छ । “शहरी क्षेत्रमा न्यूनतम २००० अक्षर र ग्रामीन क्षेत्रका लागि १५०० अक्षर जान्नु” नै चीनको लागि साक्षरता हो ब्रिटेनसँग सम्बद्ध एकाइहरूले साक्षरतालाई आधारभूत सीप र क्षमतालाई लिएको छ भने जर्मन, नेदरल्याण्ड जस्ता राष्ट्रले साक्षरतालाई थप अध्ययनका लागि क्षमता प्राप्त गर्नुमा नै परिभाषित गरेको छ ।

ज्ञवली (२०६३) का अनुसार वैकल्पिक विद्यालय शिक्षातर्फ विद्यालय बाहिरका २ लाख बालबालिकाहरूलाई आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्ने र २०५ वटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरू स्थानीय निकायहरूको जिम्मेवारीमा स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ । २०५ संसदीय क्षेत्रलाई मध्यनजर राखी क्रमशः ५ वर्षभित्र सामुदायिक अध्ययन केन्द्र स्थापना गर्दै जाने क्रममा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको स्थापना भई रहेको छ ।

हुमागाँई, रामशरण साक्षरता विशेषाङ्क (२०६४) अनुसार सहस्राब्दी विकास लक्ष्य तथा विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा भनी उल्लेख गरेको छ । यस लक्ष्यमा “सन् २०१५ सम्ममा सबै ठाउँका सम्पूर्ण

बालबालिकाले समान रूपमा प्राथमिक विद्यालयको पूर्ण शिक्षा हासिल गरेको सुनिश्चितता गर्ने” भनी उल्लेख गरेको छ । शिक्षाका औपचारिक र अनौपचारिक दुवै माध्यमबाट साक्षरता हासिल हुन्छ । विश्वमा अनौपचारिक शिक्षाबाट भन्दा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै हिसाबले औपचारिक शिक्षाबाट बढी साक्षर हुने गरेको छ । औपचारिक शिक्षामा प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गर्दा साक्षर भइसकेको हुने हुँदा प्राथमिक शिक्षाको सुनिश्चित भनेको साक्षरताको सुनिश्चितता पनि हो ।

अधिकारी प्रकाशसिंह (२०६४), शिक्षाको लागि विश्वव्यापी अभियान शिक्षा सञ्जालको एक नमुना शिर्षकअनुसार सन् १९९० देखि विश्वव्यापी स्तरमा “सबैका लागि शिक्षा अभियान” सुरु भयो । यसको पहिलो चरणमा सन् १९९० देखि सन् २००० सम्म थियो । यो चरणमा यसले ६ वटा लक्ष्य पूरा गर्ने अठोट गरेको थियो । ती लक्ष्यहरु हेर्दा सरल भएपनि दश वर्षभित्र संसारका कुनै देशले पूरा गर्न नसकेको हामी पाउँछौं । उपलब्धिको दृष्टिकोणले केटाकेटीहरुलाई विद्यालयमा भर्ना गर्ने काममा विश्वव्यापी रूपमा नै प्रयासहरु भएको देखिन्छ । साथै यो प्रमाणित पनि भयो कि सरल र उपलब्धि उन्मुख देखिने लक्ष्यहरु पनि कठिन, दुर्लभ हुँदा रहेछन् र दश वर्षको समय अपर्याप्त छ । यो चरणले यो पनि सम्झायो कि सरकारी प्रयासले मात्र हामी सबैका लागि शिक्षा उपलब्ध गराउन सक्दैनौं ।

पोखरेल, भीम साक्षरता विशेषाङ्क, (२०६५) पश्चिमी मुलुकमा सीपको प्रसंसा गरिन्छ र पूर्वीय मुलुकमा जस्तो विभिन्न पेशा अपनाउनेहरुलाई फरक दृष्टिकोणले हेरिदैन । परापूर्वककालदेखि नै गुरुकुल शिक्षा आधारभूत रूपमा रहेको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा राणाकाल अघि शिक्षा प्रदान गर्ने माध्यम अनौपचारिक शिक्षा नै थियो । दरवार हाई स्कूलको स्थापनासँगै पश्चिमी संस्कृतिको सिको गर्दै औपचारिक शिक्षाको सुरुवात भयो । राणाकालमा जय पृथ्वीबहादुर सिंह जस्ता शिक्षा सुधारक र मानवतावादी शिक्षाका पक्षपातिको योगदानका कारण शिक्षामा उदारनीति आएको देखिन्छ । औपचारिक शिक्षाको विकासले मानिसको सिक्ने र सिकाउने अवसरलाई सीमित घेरामा राखिदिएको पाइन्छ । विगतको प्रजातान्त्रिक अभ्यासमा पनि औपचारिक शिक्षालाई बढी महत्व दिएर अनौपचारिक शिक्षालाई प्रौढ साक्षरताको रूपमा मात्र अभ्यास गरेको पाइन्छ ।

सबैका लागि शिक्षा व्यक्तभषल ऋयलाभचभलअभ मार्च १९९० जसले २००० सम्ममा निरक्षरता ५० प्रतिशत घटाउने लक्ष्य लिएको थियो, तर यसले पूर्ण उद्देश्य हासिल गर्न सकेन । निरक्षरता जन्मूलन डकार घोषणापत्र (सन् २०००) अनुसार अहिले २०००-२००९ सम्मको सबैलाई शिक्षा (EFA) अन्तर्गत अनौपचारिक शिक्षामा विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन भईरहेका छन् ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा तर्फ २ लाख बालबालिकाहरूलाई आधारभूत प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने र निरन्तर शिक्षाको परिक्षणका निम्ति २०५ वटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरू निकायहरूको जिम्मेवारीमा स्थापना गर्ने कार्यक्रम रहेको थियो । १८ लाख ६६ हजार निरक्षर पौढहरूलाई साक्षर बनाउने लक्ष्य लिएकोमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट सञ्चालित कार्यक्रमको आधारमा हेर्दा आ.व. २०६२/०६३ सम्ममा करिब १० लाख निरक्षर साक्षर भएको देखिन्छ ।

माथि उल्लेखित विभिन्न अनुसन्धानको अध्ययनबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ की हाम्रो देशमा साक्षरताको वृद्धिदर बढाउन व्यापक रूपमा विभिन्न क्षेत्रबाट प्रयास गरेको पाइन्छ । जस्तै: महिला साक्षरता कार्यक्रम होस्, महिला अनौपचारिक शिक्षाको स्थिति होस्, महिला शिक्षाको प्रभावकारिता होस्, अनौपचारिक महिला विषय अध्ययन प्रतिवेदन होस्, महिला विकासका अनेक बाटाहरू खोज्न गरिएको अध्ययन होस्, महिला साक्षरता कार्यक्रम दोस्रो, प्रौढ साक्षरता कार्यक्रममा महिला सहभागिता, महिला सहभागिताको स्थिति र प्रभावकारीतामा असर पार्ने तत्वहरू सम्बन्धी विगतमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धान सबैले महिला साक्षरताको वृद्धिमा नै जोड दिएको पाइन्छ । पुरुषको दाँजोमा महिला निरक्षरको संख्या बढी छ । कार्यक्रम सञ्चालनको उपलब्धिपश्चात् महिलाहरूले विभिन्न व्यवसाय र आय-आर्जनमूलक कार्य, साधारण लेखपढ र हरहिसाब, बचतसम्बन्धी कार्यमा सक्षम गराउने कुराहरूको प्रतिफल पाउने अपेक्षा गरेको पाइन्छ किनभने विभिन्न सामाजिक, आर्थिक कारणहरूले गर्दा शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुन पुगेको प्रौढ, महिला र बालबालिकाहरूको लागि उनीहरू अनुकूल समय तथा वातावरण मिलाई गुणात्मक स्तरमा साक्षर हुने अवसर दिलाउन राष्ट्रिय रूपमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू व्यापक रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । निरक्षरहरूलाई साक्षर बनाउनुका साथै साक्षरोत्तर शिक्षा दिने र महिलाहरूका लागि सीपमूलक शिक्षासमेत प्रदान गर्ने जस्ता निर्धारित लक्ष्य अनुरूप विभिन्न गतिविधिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र अग्रसर छ ।

यसरी अनौपचारिक शिक्षाले निरक्षर परिवार तथा पिछडिएका वर्गका हित र उन्नतिको लागि योगदान पुऱ्याउन सक्दछ भन्ने कुरामा विभिन्न समयमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरूको निष्कर्षले पुष्टि गरेको देखिन्छ । तर यस अध्ययन अनुसन्धानमा अनौपचारिक शिक्षा वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा अन्तर्गत अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम (Flexible Schooling

Programme) मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि र उपलब्धिको बारेमा मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

यस शोध अध्ययनको सिलसिलामा पूर्व साहित्यको अध्ययन गर्ने क्रममा अप्रकाशित शोधपत्रको अध्ययन समेत गरिएको थियो । जस अन्तर्गत राजेन्द्र जोशी, दत्तात्रय दाहाल, पुष्पा पराजुली, गोविन्दबहादुर विष्ट, दीपककुमार पोखरेल आदि द्वारा प्रस्तुत शोधपत्र अध्ययन गर्दा ती शोधपत्रहरूमा निकालिएका निष्कर्षहरूसँग मेरो यस अध्ययनको निष्कर्षलाई तुलना गर्दा निम्न निष्कर्षहरूमा समानता पाउन सकिन्छ :

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमा केटाहरूको केटीहरूको भर्ना संख्या बढी रहेको पाइन्छ । पढ्ने इच्छा हुँदा हुँदै कामको बोझ, पारिवारिक अवरोध, सुत्केरी, विरामीले गर्दा केटाहरूको भन्दा केटीहरूको शैक्षिक उपलब्धी कम रहेको पाइन्छ । केटीहरू कक्षा छोड्ने, पटक-पटक दोहोच्यानु पर्ने, अनियमितता हुने गरेको पाइन्छ । लैङ्गिक असमानताले गर्दा पुरुष र महिलामा समान हक अधिकार नभएको पाइन्छ । छोरीहरूलाई पनि औपचारिक / अनौपचारिक विद्यालयमा पढाउने गरेको पाइन्छ । महिलाको विवाह गर्ने उमेर क्रमश बढ्दै गएर १८-२० वर्षमा गर्ने गरेको पाइन्छ । केटीहरूले घरमा भाइबहिनी हेरविचार गर्नुपर्ने, आमा-बुबालाई काममा सघाउनु पर्ने देखिन्छ । निरीक्षण तथा अनुमगन गर्ने कार्य फितलो रहेको देखिन्छ ।

२.२ अध्ययनको अवधारणात्मक खाका

विश्वमा विभिन्न विषय र समस्याहरूमा विशेषज्ञ तथा अनुसन्धानकर्ताहरूले खोज अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिरहेका छन् । कुनै पनि क्षेत्रको विषय तथा समस्याहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नु आजको प्रमुख आवश्यकता हो ।

नेपालको सन्दर्भमा राणाकाल अघि शिक्षा प्रदान गर्ने माध्यम अनौपचारिक शिक्षा थियो । दरवार हाईस्कूलको स्थापनासँगै पश्चिमी संस्कृतिको सिको गर्दै औपचारिक शिक्षाको सुरुवात भएको पाइन्छ । हाल नेपालमा औपचारिक शिक्षाले विभिन्न किसिमका समूहको लागि आफ्नो कार्य लक्ष्य बनाई सेवा प्रदान गरिरहेको छ । सबैलाई साक्षर बनाउने दृष्टिकोणले दुर्गम र भित्री वस्तीका निरक्षरहरू, गरिवीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरू र कारखानाका निरक्षर कामदारलाई औपचारिक शिक्षाका लक्षित समूहको रूपमा लिइएको छ । अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट साक्षरता कार्यक्रम सम्बन्धी सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रमहरू मध्ये अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम पनि एक हो ।

यस बारेमा हालसम्म खासै अध्ययन भएको देखिदैन । केही फुटकर लेख, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका लेखहरू र विभिन्न विद्वानहरूको विभिन्न संघ संस्थाहरूको बारेमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको विभिन्न संकायमा स्नातकोत्तर तह पूरा गर्न प्रस्तुत गरेका शोधपत्रहरूलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा लिइएको रूपमा लिइएको थियो । अध्ययनको जानकारीमा आएको अध्ययन अनुसन्धान विषयसँग सम्बन्धित यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउने तथा कार्यक्रम सम्बन्धि प्राप्त साहित्यको समिक्षा निम्नानुसार उल्लेख गरिएका छन् ।

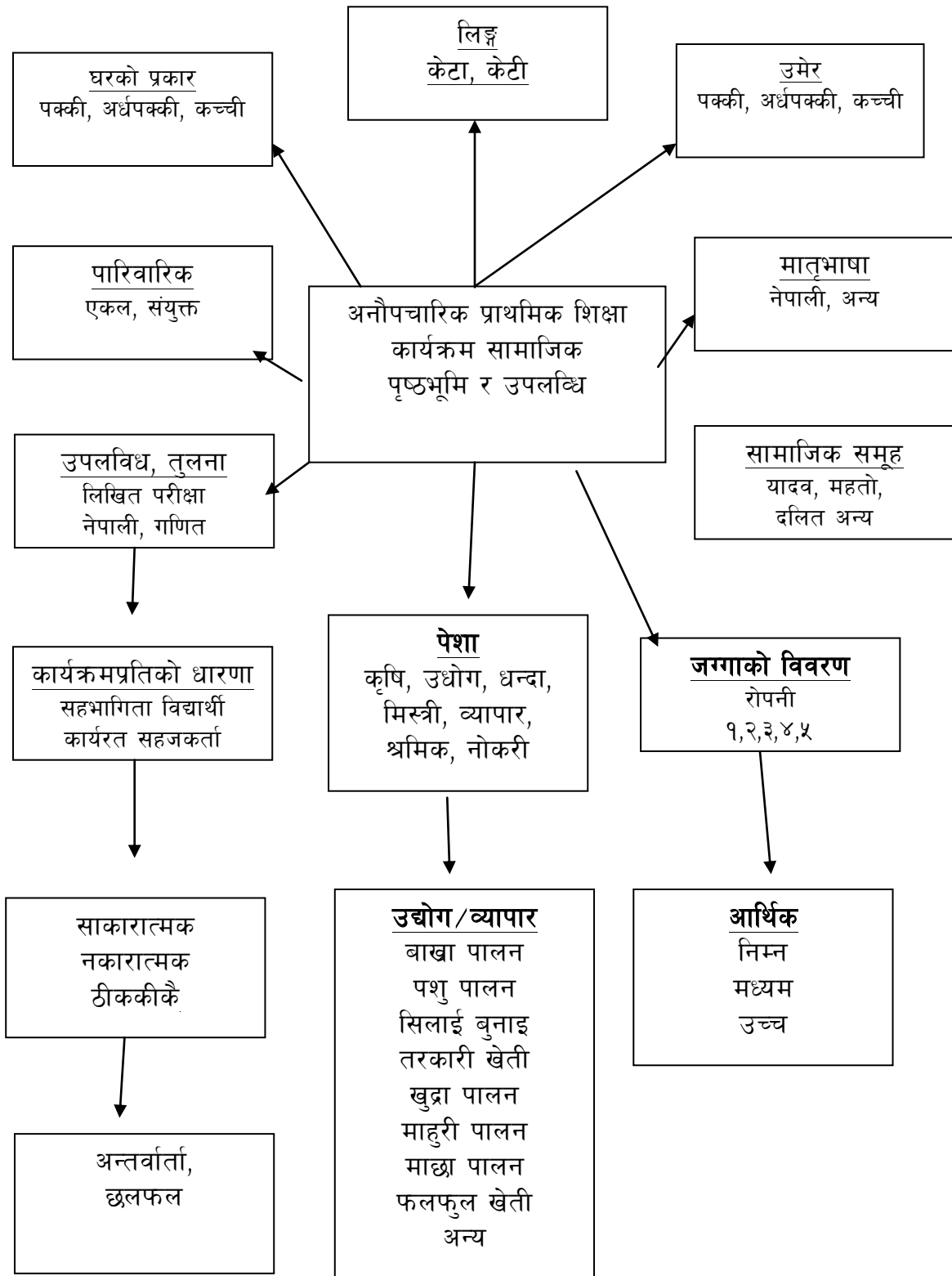
मोसेर (१९९५:१५१) ले “आधुनिक दुनियाँमा पश्चिमा देशहरूले महिला विकासका अनेक बाटाहरू खोज्न गरिएको एक अध्ययन” अनुसार पहिलो भलाइ मार्ग (Welfare Approach), दोस्रो समानता वर्ग (Equality Approach), तेस्रो गरिबी निवारण मार्ग (Antipoverty Approach), चौथो दक्षता मार्ग (Efficiency Approach) र पाँचौ सशक्तिकरण मार्ग (Empowerment Approach) । यी पाँच वटा मार्गहरू मध्ये पहिलो बाटोले महिलालाई लक्षित गरेर कार्यक्रम बनाउनु पर्ने बाटो देखाइएको छ । दोस्रो बाटोले विशेष व्यवस्था गरेर महिलालाई विकासको मूलधारमा समाहित गराउने नीति बनायो । तेस्रो बाटोले महिलामुखी परियोजनाहरू चलाउन व्याख्या गर्‍यो । चौथो बाटोले महिलाहरूको क्षमता बढाउँदै उनीहरूलाई राष्ट्रिय मूल धारमा लैजाने परियोजना र कार्यक्रम बनायो । पाँचौ बाटोले महिलाहरूलाई सशक्त बनाउँदै संगठित गर्दै उनीहरूलाई आफ्नो अधिकार खोज्न अभिप्रेरित गर्‍यो तर नेपाली दलित महिलाहरूले के पाए त ? उनीहरूले भलाई मार्गबाट आफ्नो बालबच्चाको शिक्षा दिक्षाका लागि छात्रवृत्ति कोटा पाए तर सबै दलित महिलाहरूले यो सुविधा पाएनन् । मोटर गुड्ने, हवाईजहाज उड्ने र २-४ कोस हिडेर पुग्न सक्ने सबै ठाउँमा केही महिलाहरूले बढी मात्रामा यो सुविधा पाए । बाँकी दलित र दुर्गम भेगका महिलाहरूको अवस्था अझै उस्तै छ ।

Jones and Fllis (1995) ले गरेको अध्ययन अनुसार “अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट तर्कशक्ति बढाउने, आत्मविश्वास जगाउने, राजनैतिक विश्लेषण गर्ने” जस्ता व्यवहारमूलक कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा समावेश गर्ने हो भने अनौपचारिक शिक्षा महिला सशक्तिकरणको प्रभावकारी साधन बन्न सक्ने कुरा दर्शाइएको छ ।

सन् १९८० (२०३७) सालमा ब्राजिलियन शिक्षाविद् Dr. Paulo Friere को Key Word Approach को अवधारणा अनुरूप अनौपचारिक शिक्षा सुरु गरियो । यसै विधिलाई अनुसरण गर्दै नयाँ गोरेटो

पुस्तक तयार गरी व्यापक रुपमा प्रयोग थाल्यो । समय समयमा परिमार्जन हुँदै अहिलेसम्म पनि यहि विधिको आधारमा नयाँ गोरेटो पुस्तक प्रयोगमा रहेको छ । नयाँ गोरेटोले आधारभूत शिक्षा लेख्ने, पढ्ने र सामान्य हिसाब गर्ने कुरा सिकाउनुको साथै विभिन्न क्षेत्रको सूचना प्रदान गर्ने र कार्यमूलक सीप सिकाउने काम गर्दछ । जसमा शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि शिशु स्याहार, परिवार नियोजन, गरिवी आयआर्जन, वन, सामाजिक समायोजन, खानेपानी, प्रदुषण आदि विभिन्न क्षेत्रको बारेमा चेतना र सीप प्रदान गर्ने खालको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

२.३ अनुसन्धानका लागि पुनरावलोकनको उपादेयता

नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सुरुवात भएको करिब ३०-४० वर्ष पुगीसकेको छ। सुरुका दिनमा अनौपचारिक शिक्षा केवल साक्षरताको लागि मात्र थियो तर वर्तमान अवस्थामा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमले एउटा साक्षरता सम्बन्धि मात्र कार्यक्रम नगरी विभिन्न किसिमका आय आर्जन सिप मुलक जस्ता कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको छ। त्यती मात्र नभएर विभिन्न कारणले विद्यालय जान नसकेका बालबालिकाहरुलाई अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले वि.सं. २०५६/२०५७ देखी साक्षरता गराई कक्षा ६ मा भर्ना गराउन पनि सफल भएको छ। यस कार्यक्रममा सहभागी भएका विद्यार्थीहरुको लिङ्ग र उमेर अनुसार उनिहरुको समाजिक, व्यवसायिक, तथा आर्थिक अवस्था के कस्तो छ ? कार्यक्रमप्रति सहभागि विद्यार्थीहरुको धारणा पता लगाउन सहयोग गरेको छ। अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा देखिएका समस्याहरु समेटनुका सथै संचालित शिक्षण केन्द्रहरुमा सुधार गर्न आवश्यक पर्ने महत्वपूर्ण सुझावहरु समेत प्रस्तुत गरिने भएकोले शिक्षामा सुधार गर्न चाहनेहरुका लागी मार्ग दर्शको रुपमा रहि सहयोग पुऱ्याउन मदत गर्ने छ। यस अध्ययनले विद्यालय निरिक्षक, अनुगमनकर्ता, सहयोगीकार्यकर्ता, स्रोतव्यक्ति, शिक्षक, स्थानिय अभिभावक, मात्रि विद्यालय र वौधिक व्यक्तित्व लाई समेत ठोस रुपमा योजना बनाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षाको माध्यमवाट शिपमुलक तालिममा सहभागी गराई आय आर्जन गर्न र व्यापार व्यवसाय लाई सफलता पूर्वक संचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ। अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको समाजिक, आर्थिक, व्यवसायिक, पारिवारिक, लैङ्किक अवस्था आदिका वारेमा समेत जानकारी दिनका लागी यस अनुसन्धानमा समेत थप सहयोग पुऱ्याउने अपेक्ष गर्न सकिन्छ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

अध्ययनको लागि आवश्यक सूचना तथा तथ्य संकलन गर्नको लागि विभिन्न विधि प्रयोग गरिएको थियो । यस अध्ययन विधिको रूपमा गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धान दुवैलाई संयुक्त रूपमा समावेश गरिएको थियो । मुख्य जोड गुणात्मक अनुसन्धान माथि दिइए तापनि आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई परिमाणात्मक रूपमा पनि उल्लेख गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्यलाई पूरा गर्न प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतहरूबाट सूचना संकलन गरी व्याख्यात्मक रूपमा प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धानान्तम ढाँचा

यस अध्ययनलाई उद्देश्य उन्मुख बनाउनका लागि गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित भएर शोध अनुसन्धान गरिएको छ । यस अनुसन्धानको लागि खोजकर्ता आफै अध्ययन क्षेत्रमा पुगी नमुना छनोटमा परेका केन्द्रमा उत्तरदाताहरूबाट सूचना संकलन गरिएको थियो । प्राप्त सूचना तथा विवरणहरूलाई आवश्यकता अनुसार तालिकीकरण, स्तम्भ चित्र र वृत्त चित्रद्वारा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययन कार्यको लागि अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि, उपलब्धि र यससँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको गहिरो अध्ययन गर्न विशेष गरी कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थी, सहयोगी कार्यकर्ता (सहजकर्ता) आदिलाई अन्तरवार्ता/परिक्षा र विद्यार्थी रेकर्ड फाइल (फारम) आदिबाट सूचना संकलन गरिएको थियो साथै अध्ययन विधिमा नियन्त्रण र खोज (अनुसन्धान) को कृतिमतालाई हटाउन तिनीहरूको स्वतन्त्र स्वरूप मै अध्ययन गरिएको थियो । जसलाई निम्न गुणात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसन्धानको उद्देश्य	सूचनाको स्रोत	साधन
- कार्यक्रममा सहभागी	- घरमुली सर्वेक्षण फारम	पेशा, सामाजिक समुह, आर्थिक, आर्थिक स्तर, घरको प्रकार, जग्गाको क्षेत्रफल र शैक्षिक योग्यता पत्ता लगाउने फारम

विद्यार्थीहरूको सामाजिक अवस्था पहिचान गर्ने - सामाजिक अवस्थाका आधारमा उपलब्ध पहिचान गर्ने	- विद्यार्थी रेकर्ड फारम - सहभागी विद्यार्थी विवरण फारम	- लिङ्ग, जातजाति र उमेर पत्ता लगाउने - बालबालिका भर्ना विवरण कक्षामा उपस्थिति, जातजातिमातृभाषा, पारिवारिक विवरण, अभिभावकको पेशा (व्यवसाय) पत्ता लगाउने, विद्यार्थी विवरण फारमको प्रयोग
कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थी र सहयोगी कार्यकर्ताको धारणा पत्ता लगाउने ।	सहभागी विद्यार्थी सहभागी सहजकर्ता	- अन्तर्वार्ता प्रश्नावली - असंरचित प्रश्नावली - छलफल

३.२ सूचनाका स्रोतहरू

अध्ययनको विषयसँग सम्बन्धित सूचनाहरू संकलन गर्न प्राथमिक तथा द्वितीय दुबै स्रोतबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो ।

३.२.१ प्राथमिक स्रोत

कुनै अध्ययन कार्यमा प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्कहरू बढी भरपर्दो विश्वसनीय हुने हुँदा यस अध्ययनमा पनि प्राथमिक स्रोतको तथ्याङ्क संकलनमा बढी जोड दिइएको छ ।

यस अध्ययनमा घरधुरी सर्वेक्षण फारम, सहभागी विद्यार्थीहरूको विवरण फारम र सहजकर्ताहरूसँग गरेको संरचित/असंरचित अन्तर्वार्ता र विद्यार्थीहरूको परीक्षाबाट आउने सूचनाहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

३.२.२ द्वितीय स्रोत

द्वितीय स्रोतका रूपमा मुख्य गरी विद्यार्थीहरूको रेकर्ड फाइल, अध्ययनसंग सम्बन्धित लेख रचना, पाठ्यपुस्तक, तालिम पुस्तिका, पत्रपत्रिका, शैक्षिक मञ्च, शोधपत्र आदिको गहिरो अध्ययन गरिएको थियो । उक्त सामग्रीहरू विशेष गरी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, शिक्षा विभाग, शिक्षा मन्त्रालय, सेरिड आदि संस्थाहरूबाट अध्ययन गरिएको थियो ।

३.३ नमुना छनोट

अध्ययन अनुसन्धानमा आवश्यक सूचना संकलन गर्न निम्नानुसार नमुना छनोट गरिएको थियो ।

क. जिल्लाको छनोट

पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गतका १६ जिल्ला मध्ये पर्ने सिरहा जिल्ला बाट उद्देश्यमूलक नमुना छनोट गरिएको छ ।

ख. गा.वि.स. को छनोट

सिरहा जिल्लाका ९९ गा.वि.स. हरमध्ये उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको आधारमा एक-एक वटा लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. मात्र छनोट गरिएको थियो ।

ग. केन्द्रको छनोट

१. अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्र

सिरहा जिल्लामा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम हालसम्म जम्मा ५ वटा केन्द्रहरूमा सञ्चालित छन् । त्यसमा लक्ष्मीपुर गा.वि.स. भित्र एक केन्द्र र राजपुर गा.वि.स. भित्र एक गरी १ वटा केन्द्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन भईराखेका छन् । अनुसन्धानकर्ताको घर पनि छिमेकी जिल्ला भित्र पर्ने भएकोले तथ्याङ्क संकलन गर्न सजिलो, पायक पर्ने, स्रोत साधनले पनि भ्याउन सकिने र अध्ययनको उद्देश्य पनि कम लगानीमा सजिलै पूरा गर्न सकिने भएकोले उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको आधारमा दुई (२) कक्षा/केन्द्रहरूलाई मात्र नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

२. सहजकर्ताको छनोट

यस अध्ययन अनुसन्धानमा सहजकर्ताको छनोट गर्दा प्रत्येक केन्द्रको कक्षामा एक/एक जना सहजकर्ता रहने व्यवस्था भएकोले अध्ययन क्षेत्रभित्र परेका प्रत्येक कक्षा/केन्द्रका एक/एक जना गरी जम्मा २ जना सहजकर्ताहरूलाई स्वतः छनोट गरिएको थियो ।

३. विद्यार्थीहरूको छनोट

यस अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका २ वटा कक्षा (केन्द्र)हरूमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम तेस्रो (III) तह कल्याणपुर १८ र सिरहा २१ रहेकोमा दुवै केन्द्रका गरी सबै ३९ विद्यार्थीहरूलाई परीक्षाका लागि नमुना छनोट गरिएको थियो ।

३.४ साधनहरूको निर्माण

यस अध्ययन अनुसन्धानमा तथ्याङ्क संकलन (Data Collection) गर्नको लागि निम्न लिखित साधनको निर्माण गरिएको थियो ।

क. घरधुरी सर्वेक्षण फाराम

नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरूका अभिभावकहरूको पेशा, सामाजिक समुह, आर्थिक स्तर, घरको प्रकार/किसिम र जग्गाको क्षेत्रफल (रोपनी अनुसार)का साथै शैक्षिक योग्यता सम्बन्धी आवश्यक सूचनाहरू संकलन गर्नका लागि घरधुरी सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरिएको थियो ।

ख. विद्यार्थी रेकर्ड विधि

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा (केन्द्र) हरूमा सहभागी विद्यार्थीहरू कुन लिङ्ग, कुन उमेर, कुन जातजाति र कुन मातृभाषा छन् भन्ने कुराको जानकारी लिन अनुसन्धानकर्ता प्रत्यक्ष संलग्न भई नमुना छनोटमा परेका २ वटा कक्षा (केन्द्र)हरूमा गई विद्यार्थीहरूको रेकर्ड फाइलबाट पनि सूचना संकलन गरिएको थियो ।

ग. सहभागी विद्यार्थी विवरण फाराम

नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरू कस्तो सामाजि, व्यवसायिक तथा आर्थिक अवस्थाबाट आएका छन् भन्ने अन्तरवार्ता प्रश्नावली भर्न

लगाइएको थियो । यसका साथै आवश्यकता अनुसार असंरचित प्रश्नावलीको माध्यमबाट पनि सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो ।

घ. परीक्षा

यस अनुसन्धानमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम तेस्रो तह कल्याणपुर केन्द्रका १८ र सिरहा केन्द्रका २१ गरी ३९ जना बालबालिकाहरुको परीक्षा लिइएको थियो । परीक्षाका लागि विशिष्टकरण तालिका निर्माण गरी प्रश्न निर्माण गरिएको थियो । नेपाली र गणित विषयमा केटा, केटी र उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धि कस्तो छ र ती दुई विषयमा केटा, केटी र माथिल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको परीक्षाबाट प्राप्त परिणामको शैक्षिक उपलब्धिको तुलना गरिएको छ । विषय गणितमा २० वटा बहुवैकल्पिक, ८ वटा खाली ठाउँ भर्ने र विषय नेपालीमा ९ वटा बहुवैकल्पिक, ४ वटा खाली ठाउँ भर्ने, एक-एक वटा शब्दको अर्थ, संयोजकलाई वाक्यमा प्रयोग गर्ने, पर्यायवाची शब्द प्रयोग गर्ने र एक शीर्षकमा १० वटा वाक्य बनाउने प्रश्नहरु निर्माण गरिएको थियो ।

ङ अन्तरवार्ता

१. विद्यार्थी अन्तरवार्ता

यस अध्ययन अनुसन्धानमा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारण बुझ्न नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा अध्ययनरत ३९ जना मध्ये १० जना बालबालिकाहरुलाई चिठ्ठा प्रणाली विधिबाट विद्यार्थीहरुको छनोट गरिएको थियो ।

२. सहजकर्ता अन्तरवार्ता

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी सहजकर्ताबाट कार्यक्रमप्रतिको धारणा बुझ्न स्वतः नमुना छनोटमा परेका २ कक्षा (केन्द्र) का २ जना सहजकर्तालाई अन्तरवार्ता प्रश्नावली भर्ने लगाइएको थियो । यसका साथै आवश्यकता अनुसार असंरचित र संरचित प्रश्नावलीको माध्यमबाट पनि सूचनाहरु संकलन गरिएको छ ।

३. परीक्षा अंकन र नतिजा विश्लेषण

परीक्षणमा समावेश गरिने प्रश्नहरु गुणस्तरयुक्त हुनु पर्दछ । प्रश्नहरुले विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धिको गुणस्तरलाई शुद्धतापूर्वक र भरपर्दो तरिकाले लेखाजोखा गर्न सक्नु पर्दछ । यसले राम्रा र नराम्रा विद्यार्थीहरुबीचको अन्तरलाई स्पष्ट देखाउन सक्नु पर्दछ । प्रश्नहरु धेरै कठिन वा सजिलो

नभएर मध्यमस्तरको हुनु पर्दछ । प्रश्नका यी सबै गुणहरुबारे सुनिश्चित गर्न यिनीहरुको प्रत्यक्ष अनुभवमा आधारित विश्लेषण गरिनुपर्दछ । पद विश्लेषणद्वारा प्रश्नको कठिननाइ स्तर, विभेदीकरण क्षमता, विकल्पहरुको शक्ति आदिवारे निर्णय गरी यसको आधारमा उपयुक्त प्रश्न छनोट र सुधार तथा परिवर्तन आदि गर्न सकिन्छ । ती प्रश्नहरुको मात्र विश्लेषण गर्न सकिन्छ जसको पूर्णतया ठीक अथवा पूर्णतया बेठीक हुन्छन् । आंशिक रूपमा मात्र ठीक जवाफ आउन सक्ने प्रश्नको पद विश्लेषण गर्न सकिँदैन ।

परीक्षा नतिजालाई बढी विश्वसनीय बनाउन उत्तर पुस्तिका परीक्षण गर्न उत्तरकुञ्जिका तयार गरिएको थियो । परीक्षण गर्दा सही उत्तरलाई १ अंक र बेठिक उत्तरलाई ० अंक प्रदान गरिएको थियो । वस्तुगत प्रश्नमा गलत उत्तर दिनेलाई अन्दाजका लागि सजायको प्रक्रिया अपनाइएको थिएन ।

परीक्षणबाट प्राप्त अंकहरुको विश्लेषण गर्दा तथ्याङ्कीय पद्धतिबाट मध्यक निकालेर विश्लेषण गरिएको छ ।

४. साधनहरुको वैधता निर्धारण

अध्ययनका लागि निर्माण गरिएका साधनहरु, घरधुरी सर्वेक्षण फारम, सहभागी विद्यार्थी विवरण फारम, विद्यार्थीहरुका लागि परीक्षाको प्रश्नपत्र, अन्तरवार्ता प्रश्नावली र सहजकर्ताका लागि निर्माण गरिएका अन्तरवार्ता प्रश्नावलीलाई विश्वसनीय बनाउन साधनहरुको वैधता निर्धारण गरिएको थियो । साधनहरुको वैधता निर्धारणका लागि अनुसन्धानकर्ताले निर्माण गरेको साधनहरुलाई सहपाठी साथीहरु बीचमा छलफल गराएर र विगतमा गरिएका सम्बन्धित शोधपत्रसँग एक-आपसमा तुलना गरेर साधनहरुको सुधार गरिएको थियो । सुधारिएका साधनहरुलाई विशेषज्ञ/शोध निर्देशकज्यूलाई मुल्याङ्कन तथा सुधार गर्न अनुरोध गरिएको थियो । शोध निर्देशकको सल्लाह एवं सुझाव अनुसार साधनहरुलाई अन्तिम रूप दिइएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

सूचना संकलन गर्न निर्माण गरिएका साधनहरुलाई लिएर अनुसन्धानकर्ता अध्ययन क्षेत्रमा उपस्थिति भई सूचना संकलनका साधनहरुको प्रयोग गरी आवश्यक सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो ।

सूचनाहरु संकलन गर्नका लागि घरधुरी सर्वेक्षण फारम, विद्यार्थी रेकर्ड फारम, सहभागी विद्यार्थी विवरण फारम, परीक्षा र अन्तरवार्ता प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्रबाट आवश्यक सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो । अभिभावक, सहजकर्ता र विद्यार्थीहरुबाट पनि प्रतिक्रिया लिइएको थियो । बालबालिकाहरुको कक्षा/केन्द्रमा उपस्थिति दिन, उमेर, लिङ्ग, सामाजिक समूह, शैक्षिक उपलब्धि, कक्षा/केन्द्र सञ्चालनमा देखिएका समस्या सम्बन्धि सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो । सूचना संकलन गर्दा सूचना दाताको समयानुकूल हुने गरी असंरचित प्रश्नावली, छलफलबाट आवश्यक सूचना मात्र संकलन गरिने छ ।

३.६ तथ्याङ्कहरुको विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

केन्द्रबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरु तथा सहभागीहरुको परीक्षा अभिभावकहरु, सहजकर्ताको कार्यक्रमप्रति धारणा, घरधुरी सर्वेक्षण फारमबाट संकलित सूचनाहरुलाई आवश्यकता अनुसार तालिका बनाई गुणात्मक, संख्यात्मक र वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरी सूचनाहरुको विश्लेषण तथा गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

सिरहा जिल्ला लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. का नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक शिक्षा अन्तर्गत कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रहरु रहेका छन । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्रमा अनुसन्धानकर्ता प्रत्यक्षा संलग्न भएर घरधुरी सर्वेक्षण फाराम, सहभागी विद्यार्थीहरुको विवरण फाइल, विद्यार्थी रेकर्ड फाइल, प्रश्नपत्र, सरचित र आवश्यकताअनुसार असंरचित अन्तर्वार्ताको माध्यबाट सम्बन्धित केन्द्र/विद्यालय, अभिभावकहरुबाट आवश्यक सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो । तिनै संकलित सूचनाहरुलाई तालिकीकरण, स्तम्भ चित्र र वृत्त चित्रद्वारा सरल र सहज रुपमा गुणात्मक, परिमाणात्मक र मिश्रित विधि प्रयोग गरी उद्देश्य अनुसार प्राप्त तथ्याङ्कहरुको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको उमेर र लिङ्ग अनुसारको विवरण

सिरहा जिल्ला लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. मा सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको लिङ्ग र उमेर अनुसार विवरण हेर्दा उक्त गा.वि.स. मा सञ्चालित कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा केटाहरु भन्दा केटीहरु बढी रहेका छन् । उमेर अनुसार विवरण हेर्दा पाठ्यक्रमले तोकेको लक्षित समूह (८-१४ वर्ष) का बालबालिकाहरु नै रहेका छन् । नमुना छनोटमा परेका २ केन्द्रमा सहभागीहरु जम्मा ३९ जना विद्यार्थीहरु रहेका छन् । जसलाई उमेर अनुसार निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.१ : सहभागी विद्यार्थीहरुको उमेर

सहभागी विद्यार्थीहरुको उमेर समूह अनुसार विवरण

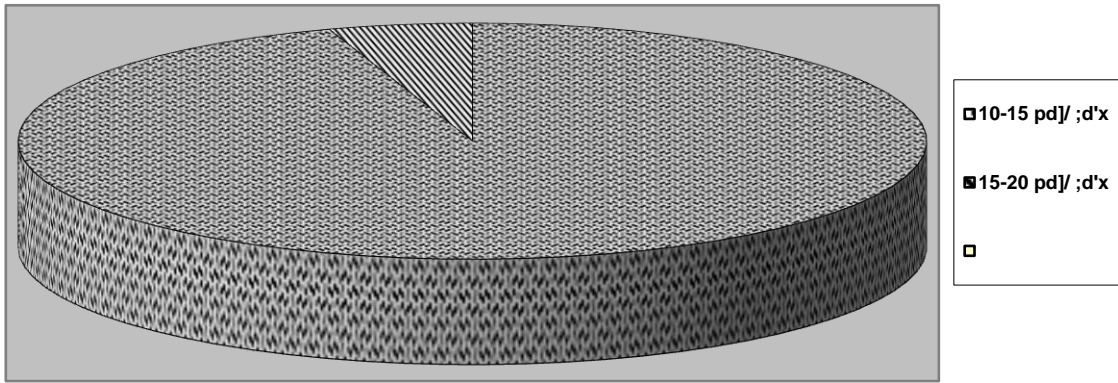
क्र.सं.	उमेर समूह	संख्या	केटा	प्रतिशत	केटी	प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत
१	१०-१५	३७	१३	३३.३३	२४	६२.००	९५.००
२	१५-२०	२	०	०	२	५.१२	५.१२

(स्रोत : स्थलगत दुइ रै स्रोतकेन्द्रको अर्थाथ विवरण २०७१)

माथिको तालिका ४.१ बाट के स्पष्ट हुन्छ भने नमुना छनोटमा परेका २ केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको उमेर अनुसार विश्लेषण गर्दा सहभागी ३९ जना मध्ये उमेर समूह अनुसार

१०.१५ वर्षका जम्मा ३७ मध्ये केटा १३ जना (३३.३३%) र केटी २४ जना (६२%) रहेका छन् । त्यस्तै १५-२० वर्षका २ जना केटी अर्थात् ५.१२ रहेका छन् । समग्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको उमेर लक्षित समूह (८-१४ वर्ष) का नै रहेका छन् । प्रस्तुत विवरणलाई अझ स्पष्ट पार्न वृत्तचित्रमा समेत देखाइएको छ ।

चित्र १ :सहभागी विद्यार्थीहरुको उमेर समूह अनुसार विवरण

४.१.१ अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको लिङ्ग अनुसार विवरण

नमुना छनोटमा परेको अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्रमा सहभागी विद्यार्थीहरुको लिङ्ग अनुसार विवरण हेर्दा केटाहरुको तुलनामा केटीहरु अधिकांश रहेको रहेका देखिन्छन् । जसलाई तलको तालिकाबाट प्राप्त पारिएको छ :तालिका नं.

सहभागी विद्यार्थीहरुको लिङ्ग अनुसार विवरण

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	केटी	२६	६७.००
२	केटा	१३	३३.००
	जम्मा	३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०७१)

माथिको तालिका अनुसार सहभागी बालबालिकाहरुको लिङ्ग अनुसार विवरण हेर्दा सहभागी जम्मा ३९ मध्ये सबैभन्दा बढी केटी २६ जना (६७%) रहेका छन् । केटाहरु धेरै कम १३ जना (३३%) मात्र रहेका छन् । सारमा के भन्न सकिन्छ भने कार्यक्रममा सहभागीहरु केटाको तुलनामा केटीहरु बढी

हुनुको कारण धेरैजसो अभिभावकहरूले केटाहरूलाई औपचारिक विद्यालयमा पठनपाठन गराएको पाइन्छ । जसको प्रमुख कारण समाजमा यथावत् रहेको परम्परागत लैङ्गिक असमानता रहेको छ ।

यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने दुवै कक्षा केन्द्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमले तोकेको लक्षित समूह (८-१४ वर्ष) का बालबालिकाहरू नै सहभागी भएका देखिन्छन् । तसर्थ उक्त क्षेत्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम थप गरी प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न सके भविष्यमा यसले साक्षरता प्रतिशत बढाउन मद्दत गरी शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई औपचारिक शिक्षामा भर्ना गराउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

४.१.२ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीको सामाजिक अवस्था

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका सहभागी विद्यार्थीहरूको स्थलगत अध्ययन गरी घरधुरी अवलोकन, सामाजिक अवस्थाको पहिचान, परिवारको किसिम, घरको किसिम (पक्की, कच्ची र अर्ध पक्की) जस्ता पक्षको बारेमा अध्ययन गरिएको थियो । यस क्षेत्रका मानिसहरूको प्रमुख पेशा कृषि नै रहेको पाइन्छ । भौगोलिक विकटता, जमिनको भिरालोपन, उब्जनीमा कमीले गर्दा मानिसहरूको आर्थिक स्तर न्यून रहेको पाइन्छ । धेरैजसो युवावर्ग पठनपाठन गर्नुको सट्टा स्वरोजगारको क्रममा बाहिरी छिमेकी मुलुकतिर गएका देखिन्छन् । सम्पन्न परिवारका अभिभावक बालबालिकाहरूलाई संस्थागत विद्यालयमा पठनपाठन गराएको पाइयो भने निम्न आयस्तर भएका अभिभावक बालबालिकाहरूलाई औपचारिक विद्यालयमा पठनपाठन गराउनुको सट्टा गाउँमा सञ्चालित अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमा समेत धौ-धौ औपचारिकता पूरा गर्न पठनपाठन गराएका देखिन्छन् । त्यस्तै विद्यार्थीहरूको पारिवारिक स्थितिको बारेमा बुझ्दा धेरैजसो संयुक्त परिवारबाट आएका छन् । ब्राम्हण समाजबाट आएका विद्यार्थी न्यून रहेका छन् । धेरैजसो घरहरू कच्ची रहेको र जग्गाको अवस्थाका बारेमा बुझ्दा बढी जसो परिवारको जग्गा थोरै भएको कारण खेतीबाट आएको उब्जनीले वर्षभरि खान नपुगी बजारबाट किनमेल गरी जीविका निर्वाह गरेको पाइन्छ । वैकल्पिक पेशा (व्यवसाय) को रूपमा उक्त क्षेत्रमा केही पुरुष-महिलाहरूको सिलाई/बुनाइ, खुद्रा पसल, माछा पसल, फलफुल खेती गरी जीविका निर्वाह गरेका छन् । गाउँमा उद्योगधन्दा, कलकारखाना, स्वरोजगारी नभएको कारण कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरूको परिवारका सदस्यहरू वैदेशिक रोजगारीको क्रममा बाहिरी छिमेकी मुलुकतिर गएका पाइन्छन् । जसलाई विस्तृत रूपमा तल क्रमशः तालिका अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

क) परिवारको किसिम

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका सहभागी बालबालिकाहरुको पारिवारिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा बढीजसो बालबालिकाहरु संयुक्त परिवारमा नै बसोबास गरेको जानकारी पाइन्छ । जसलाई तालिकाबाट अझ प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.३ : सहभागी विद्यार्थीहरुको पारिवारिक विवरण

परिवारको किसिम	केटा	प्रतिशत	केटी	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
एकल	३	८.००	८	२१.००	११	२८.२०
संयुक्त	१८	४६.२५	१०	२६.००	२८	७२.००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०७१)

माथिलो तालिका ४.३ बाट के प्रष्ट हुन्छ भने नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका जम्मा ३९ जना मध्ये धेरैजसो बालबालिकाहरु संयुक्त परिवारमा नै बसोबास गरेको पाइन्छ ।

जसमा एकल परिवारमा बस्ने केटा ३ जना (८%) र केटी ८ जना (२१%) गरेर जम्मा ११ जना (२८.२०%) रहेका छन् । त्यस्तै संयुक्त परिवारमा बसोबास गर्ने जम्मा २८ जना (७२%) मध्ये केटा १८ (४६.२५%) र केटी १० जना (२६%) रहेका छन् ।

सबाट के बुझ्न सकिन्छ भने ग्रामिण भेगमा भौगोलिक विकटता, आर्थिक अवस्था कमजोर, गरिबी, घरायसी कामकाजमा सर-सहयोग, अलग-अलग पेशामा संलग्न, घुमन्ते बसाइ हुनु (स्थायी बसाइ नहुनु) र घर बनाउनको लागि पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव (कमी) हुनु जस्ता विविध कारणहरुले यस क्षेत्रका मानिसहरु बढी जसो संयुक्त परिवारमा बस्ने गरेका पाइन्छ ।

(ख) जातजाति

नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका सहभागी बालबालिकाहरु विभिन्न जातजातिका रहेका छन् । केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरु बढी जसो क्षेत्री र दलित जातजातिका रहेका छन् । ब्राम्हण जातिका बालबालिकाहरु न्यून मात्रामा रहेका छन् । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.४ : सहभागी विद्यार्थीहरुको जातिगत विवरण

क्र.सं.	सामाजिक समूह	संख्या	प्रतिशत
१	दलित	११	२८.२०

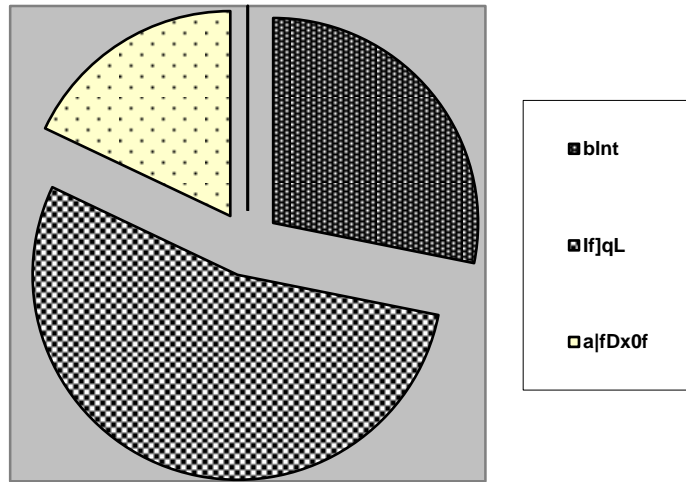
२	क्षेत्री	२१	५४.००
३	ब्राम्हण	७	१८.००
जम्मा		३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०६७)

माथिको तालिका अनुसार नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी ३९ बालबालिकाहरुको सामाजिक (जातजाति) समूह अनुसार हेर्दा क्षेत्री २१ जना (५४%) रहेका छन् । त्यसपछि दलित ११ जना (२८.२०%) रहेका र सबैभन्दा कम ब्राम्हण ७ जना (१८%) बालबालिकाहरु रहेका पाइन्छन् । ती मध्ये पनि क्षेत्री अन्तर्गत, थापा, बडेल आदिको बाहुल्यता रहेका पाइन्छ भने दलितमा कामी, भुल, दमाई आदि जातिको बसोबास बढी भएको पाइन्छ ।

यसबाट के भन्न सकिन्छ भने कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरु ब्राम्हण, क्षेत्री र दलित समाजबाट मात्र आएका छन्, यस तथ्याङ्कलाई वृत्तचित्रमा देखाउँदा :

चित्र २ सहभागी विद्यार्थीहरुको जातिगत विवरण

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७१)

(ग) मातृभाषा

भाषाको बारेमा अध्ययन गर्दा कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरु बढी क्षेत्री, ब्राम्हण र दलित समाजबाट आएका छन् । ती दुवै केन्द्रहरुमा सहभागी बालबालिकाहरु फरक फरक समुदायबाट आएको भए पनि सबैले प्रयोग गर्ने भाषा नेपाली नै रहेको पाइन्छ ।

तालिका ४.५ : सहभागी विद्यार्थीहरुको मातृभाषा सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	मातृभाषा	संख्या	प्रतिशत
१	राष्ट्रभाषा (नेपाली)	३९	१००
	जम्मा	३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०७१)

माथिको तालिका अनुसार मातृभाषाको सन्दर्भमा दुवै केन्द्रमा सहभागी ३९ बालबालिकाहरु मध्ये सबै ३९ जना (१००) ले राष्ट्रभाषा नेपाली बोलेको पाइन्छ । केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरु फरक फरक जातिका पाइए पनि नेपाली भाषा नै बोल्ने गरेको पाइन्छ । भाषाको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा यस क्षेत्रको विशेषता भनेको भाषामा एकरूपता हुनु हो ।

४.१.३ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावकहरुको व्यावसायिक अवस्था

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको अभिभावकहरु फरक फरक व्यवसाय अपनाएको पाइएता पनि प्रमुख पेशा कृषि नै रहेको पाइन्छ । कृषि पेशा बाहेकका व्यापार, उद्योग भन्दा (कम) र श्रमिक पेशामा संलग्न रहेका पाइन्छन् । नोकरीमा संलग्न ३ प्रतिशत जति मात्र रहेका पाइन्छ र दुवै केन्द्रहरुमा अन्य पेशाहरु महिलाका लागि आयमूलक र सीपमूलक व्यवसाय (सिलाइ/बुनाइ) र पुरुष वर्गले साना-साना कलकारखाना, वेतबाँस सम्बन्धी व्यवसायहरु खोली विभिन्न चीज वस्तुहरुको निर्माण गरी बिक्री वितरणबाट थोरै मात्रामा भए पनि आर्थिक रुपमा फाइदा पुगेको छ । अन्य ठाउँ र परिवेशअनुसार स्वरोजगारका व्यवसायहरु पनि सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । उक्त केन्द्रका सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावकका व्यवसायहरुलाई तलको तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ:

तालिका ४.६ : अभिभावकहरुको व्यवसायिक विवरण

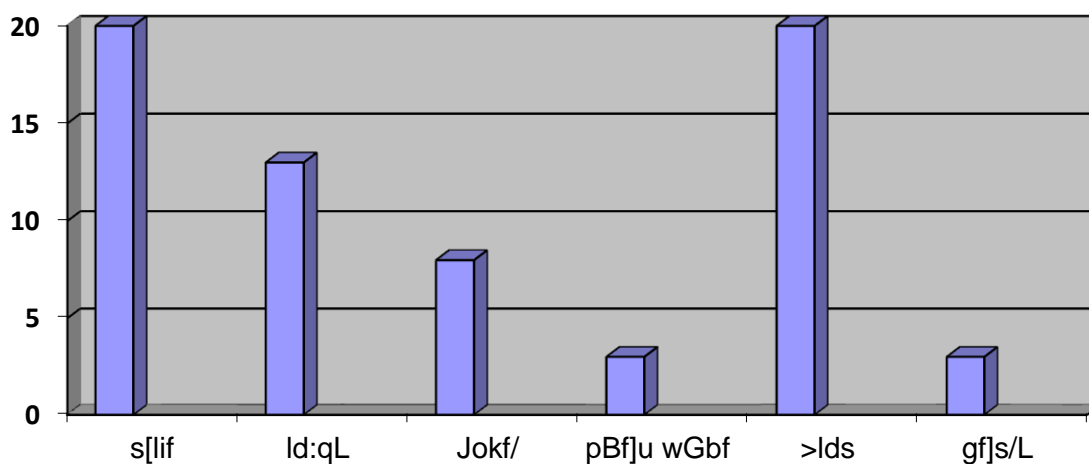
क्र.सं.	पेशा	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि	१८	४६.१५
२	मिस्त्री	५	१३.००
३	व्यापार	३	८.००
४	उद्योग धन्दा	१	३.००
५	श्रमिक	११	२८.२०
६	नोकरी	१	३.००
जम्मा		३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नमुना छनौटमा परेका दुई केन्द्रमा सहभागी ३९ जना बालबालिकाहरुको अभिभावकहरु सबै भन्दा बढी कृषिमा १८ जना (४६.१५%) र श्रमिकमा ११ जना (२८.२०%) रहेका पाइन्छन् । त्यसपछि व्यापारमा ३ जना (८%) मिस्त्रीमा ५ जना (१३%) र सबै भन्दा कम उद्योग धन्दा र नोकरीमा १/१ जना (३%/३%) मात्र रहेका पाइन्छन् ।

यसबाट के भन्न सकिन्छ भने सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावक उद्योगधन्दा र नोकरी पेशामा थोरै मात्र संलग्न हुनुको कारण गरिबी, अशिक्षा, यातायातको असुविधा र ग्रामीण भेगमा उद्योग धन्दा र कलकारखाना स्थापना गर्न भौतिक पूर्वाधारहरुको कमी जस्ता विवरणहरु रहेको पाइन्छ ।

चित्र ३ : अभिभावकहरुको व्यवसायिक विवरण

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

४.१.४ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावकहरुको आर्थिक अवस्था

अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका सहभागी बालबालिकाहरुको आर्थिक अवस्था बुझ्दा एकदम न्यून रहेको पाइन्छ। रोजगारी/पेशाको रूपमा कृषिलाई नै प्राथमिकता दिएको। पाइन्छ। जसको कारण यस भेगमा बसोबास गरेका मानिसहरु कृषिबाट प्रशस्त आमदानी गर्न नसकेका कारण साधारण कच्ची घरहरुमा बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ। घरको साथसाथै खेती गर्ने जग्गा पनि कसै-कसैको निकै कम भएकाले खेती (कृषि) बाट लगानी अनुसार आमदानी नभएकोले अभिभावकहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको पाइन्छ। केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावकहरुको आर्थिक अवस्थालाई निम्न (विवरणअनुसार) तलको तालिकाबाट स्पष्ट गरिएको छ।

(क) घरको प्रकार

नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा बालबालिकाहरुका घरहरुको अवलोकन गर्दा उक्त क्षेत्र पहाडी भू-भाग भएको कारण ग्रामीण परिवेशमा सुहाउँदो खालको घरहरु मात्र रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रका आयश्रोत बढी हुने व्यक्तिले पनि भौगोलिक विकटता, उपयुक्त खालको जमिन नहुनु, पक्की घर बनाएर पनि त्यसको ठीक तरिकाले उपयोग नहुने (जस्तै: घर भाडामा नजानु) यातायात असुविधा हुनु जस्ता विविध कारणहरुले गर्दा अर्ध पक्की र कच्ची घरहरु मात्र बनाइएको पाइन्छ। घरको प्रकारलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.७ : सहभागी विद्यार्थीहरुको घरको प्रकार

क्र.सं.	घरको प्रकार	संख्या	प्रतिशत
१	पक्की	-	-
२	अर्ध पक्की	२३	५९.००
३	कच्ची	१६	४१.००
जम्मा		३९	१००.००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिलो तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको घरको प्रकार/अवस्थाबारे बुझ्दा दुवै केन्द्रमा सहभागीको पक्की घरहरु नभएको पाइन्छ। सहभागी ३९

बालबालिकाहरु मध्ये २३ जना (५९) अर्ध पक्की र १६ जना (४१%) का कच्ची घरहरु रहेको पाइन्छ । पक्की घरहरु दुवै केन्द्रमा नहुनुको प्रमुख कारण आर्थिक समस्या नै रहेको पाइन्छ ।

(ख) जग्गाको विवरण

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको आर्थिक अवस्था सम्बन्धी सूचना संकलन गर्दा खेती गर्ने जग्गा के कति छ ? भनी प्रश्न गर्दा धेरै कम जग्गा भएको जानकारी पाइन्छ । वर्षा यामाको बालीनाली मात्र लगानी अनुसार उत्पादन हुने र सिंचाइको अभावका कारण हिउँदे बालीनाली लगानी अनुसार उत्पादन नहुने र खेती गर्दा वैज्ञानिक प्रविधिद्वारा नगरी परम्परागत खेती प्रणाली अपनाएको पाइन्छ । जसको परिणाम खेतीबाट आमदानीको स्तर वृद्धि नभएको पाइन्छ । खेती गर्न मिल्ने/नमिल्ने जग्गा कति छ भनी प्रश्न गर्दा कुनैको १ रोपनी कुनैको ५ रोपनीसम्म पनि भएको जानकारी पाइन्छ । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.८ : सहभागी विद्यार्थीहरुको खेती गर्ने जग्गाको अवस्था

क्र.सं.	जग्गा (रोपनी)	संख्या
१	एक (१)	९ (२३.००)
२	दुई (२)	८ (२१.००)
३	तीन (३)	९ (२३.००)
४	चार (४)	११ (२८.००)
५	पाँच (५)	२ (५.१२)
	जम्मा	३९ (१००.००)

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी ३९ जना बालबालिकाहरुको अभिभावकको जग्गा सम्बन्धी विवरण बुझदा एक रोपनी हुने ९ जना (२३%) र दुई रोपनी हुने ८ जना (२१%) रहेको पाइन्छ । त्यस्तै चार रोपनी हुने ११ जना (२८.२०%) र पाँच रोपनी हुने २ जना (५.१२%) मात्र रहेको पाइन्छ । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने जग्गाको विवरण बुझदा रोपनीअनुसार औसतमा रहेको पाइन्छ । पाँच रोपनीदेखि माथि कसैको पनि जग्गा नरहेको पाइन्छ ।

(ग) उद्योग/व्यापार

कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको आर्थिक अवस्थाबारे जानकारी लिन नमुना छनोटमा परेका प्रत्येक विद्यार्थीहरुको घरमा गई अभिभावकहरुबाट आर्थिक अवस्था सम्बन्धी जानकारी लिई सूचना संकलन गरिएको थियो । जसअन्तर्गत आर्थिक आम्दानीका स्रोतहरुमा उद्योग, व्यापार, व्यवसाय सम्बन्धी सूचना लिइएको थियो । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ:

तालिका ४.९ : सहभागी विद्यार्थीहरुका परिवारको घरेलु व्यवसाय

क्र.सं.	उद्योग व्यवसाय (घरेलु उद्योग मात्र)	संख्या	प्रतिशत
१	बाखा पालन	५	१३
२	पशुपालन (गाई/भैँसी)	४	१०
३	सिलाई/बुनाई	७	१८
४	तरकारी खेती	२	५
५	खुद्रा पसल	३	८
६	माहुरी पालन	२	५
७	माछा पालन	१	३
८	फलफूल खेती	१५	३८
	जम्मा	३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाअनुसार के स्पष्ट हुन्छ भने अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको अभिभावकहरुबाट उद्योग/ व्यापार सम्बन्धी सूचना संकलन गर्ने क्रममा उक्त क्षेत्रका अभिभावकहरुले विभिन्न किसिमका साना-साना उद्योगहरु आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि अपनाएको पाइन्छ । जसअन्तर्गत दुवै केन्द्रका सहभागी ३९ जना बालबालिकाहरुको अभिभावक मध्ये बाखापालन ५ जना (१३%) र पशुपालन ४ जना (१०%) ले गरेको पाइन्छ । त्यस्तै सिलाइ/बुनाइ ७ जना (१८%) र तरकारी खेती २ जना र माहुरीपालन २ जना (५%) ले गरेको पाइन्छ । खुद्रा पसल ३ जना (८%) (भर्खरमात्र) सुरुवात गरेको पाइन्छ । विशेष गरी धेरैजसो फलफूल खेती १५ जना (३८%) ले गरेको पाइन्छ ।

यसबाट के भन्न सकिन्छ भने उक्त क्षेत्रमा उद्योग र व्यापार अन्तर्गत समयअनुसार विभिन्न किसिमका पेशाहरु अपनाएको पाइन्छ । जसबाट घरायसी आम्दानीमा विकास भएको पाइन्छ ।

(घ) अन्य

नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी बालबालिकाहरुको अभिभावकहरु गाउँमा स्वरोजगारीको व्यवस्था नहुनु, विभिन्न सीप र आयमूलक कार्यक्रम नहुनु, साना-साना घरेलु उद्योग पनि सम्पन्न हुन नसक्नु (भए पनि न्यून मात्रामा) कारणहरु प्रमुख पेशा कृषि नै भएकोले र आयस्तर न्यून भए पनि ऋण काढेर भए पनि अन्य आयआर्जनका लागि मजदुरी गर्न छिमेकी देशहरुमा जाने गरेको पाइन्छ । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.१० : सहभागी विद्यार्थीहरुको पारिवारिक अन्य पेशासम्बन्धी अवस्था

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	वैदेशिक रोजगार	३९	१००
	जम्मा	३९	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नमुना छनोटमा परेका दुई केन्द्रका जम्मा ३९ जना बालबालिकाहरुको अभिभावकहरु प्रायजसो युवावर्ग बाहिरी छिमेकी देशहरुमा मजदुरीको क्रममा बढी नै गएको पाइन्छ जसमध्ये ३९ जना (१००%) सहभागी बालबालिकाहरुको बुबा/दाजुहरु गएको पाइन्छ । जसको प्रभाव ग्रामिण समाजको शैक्षिक स्तरमा भन्दा आर्थिक स्तरमा परेको छ भन्न सकिन्छ । छिमेकी देशतिर जानुको मुख्य कारण गरिबी र अशिक्षा रहेको पाइन्छ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरुको नेपाली विषयको उपलब्धि

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका २ वटा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्रमा सहभागी विद्यार्थीहरु कल्याणपुर केन्द्रका १८ र सिरहा केन्द्रका २१ जना गरेर जम्मा ३९ जना विद्यार्थीहरु परीक्षामा सहभागी थिए जसमध्ये दुवै केन्द्रका २६ जना केटीहरु परीक्षामा सामेल भएका थिए । परीक्षा लिँदा सञ्चालित केन्द्रमा समय अभावको कारण एक दिनमा एक विषयको मात्र परीक्षा लिइएको थियो । बालबालिकाहरुलाई सजिलो होस् भन्नका लागि प्रश्नपत्र निर्माण गर्दा प्रश्नपत्रमा नै केही खाली ठाँउ छोडी प्रश्नपत्रको उत्तर प्रश्नपत्रमा नै लेख्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । जसले गर्दा परीक्षा लिनका धेरै सजिलो भएको थियो । प्रश्नपत्रहरु निर्माण गर्दा अनुसन्धानकर्ताले तेस्रो तहको सबै पाठ्यांश समेट्ने गरी निर्माण गरिएको थियो ।

प्रश्नपत्रको पूर्णाङ्क ६०, उत्तीर्णाङ्क २० र २ घण्टा कायम गरिएको थियो । परीक्षा लिखित रूपमा मात्र लिइएको थियो । यस अध्ययनमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरूको विषय नेपाली उपलब्धि स्तर पत्ता लगाउनका लागि ६० अंकको लिखित परीक्षामा प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कबाट औसत अंक निकालिएको छ । नेपाली विषयको उपलब्धि परीक्षणका लागि छुट्याइएको ६० अंक भारमा सहभागी बालबालिकाहरूले प्राप्त गरेको अंकको आधारमा औसत उपलब्धिको प्राप्ताङ्क र प्रतिशतको गणना गरिएको छ । औसत अंक भन्दा कति सहभागीहरूले कम र कतिले बढी अंक प्राप्त गरेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । जसलाई तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.११ सहभागी केटीहरूको नेपाली विषयको उपलब्धिको अवस्था

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	२	३०	७.७
२०-३०	२५	४	१००	१५.३८
३०-४०	३५	१०	३५०	३८.४६
४०-५०	४५	१०	४५०	३८.४६
जम्मा		२६	९३०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{930}{26} = 35.76$$

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा केटीहरूको विषय नेपालीमा उत्तीर्णहरूको शैक्षिक उपलब्धिको औसत ३५.७६ छ । यो मध्यक ३०-४० को श्रेणीमा पर्दछ । यो श्रेणीमा प्राप्ताङ्क ल्याउने केटीहरूको संख्या १० छ । मध्यकभन्दा कम अंक ल्याउने सहभागी संख्या ६ र मध्यकभन्दा बढी अंक ल्याउने सहभागीहरू १० जना छन् । समग्र प्राप्ताङ्कको विवरणलाई हेर्दा अतिकमजोर अवस्थामा २ जना सहभागी देखिन्छन् । यो समग्र सहभागीको ७.७ प्रतिशत हो । यसैगरी २०-३० अंकको बीचमा ४ जना सहभागीहरूले अंक प्राप्त गरेको देखिन्छ । यो सम्पूर्ण सहभागीको १५.३८ प्रतिशत कमजोर श्रेणीमा रहेका छन् । ३०-४० अंकको बीचमा प्राप्ताङ्क ल्याउने सहभागीहरू १० जना छन्, जुन सहभागी संख्याको ३८.४६ प्रतिशत हो । यसरी ३८.४६ प्रतिशतमा मध्यम स्तरमा उपलब्धिको अवस्था पाइन्छ । ४०-५० अंकको बीचमा प्राप्ताङ्क ल्याउने १० जना छन् । जुन सम्पूर्ण

सहभागीहरूको ३८.४६ प्रतिशत हो । यसरी ३८.४६ प्रतिशतलाई उत्तम उपलब्धि प्राप्त गरेको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ ।

४.३ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरूको गणित विषयको उपलब्धि
अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रका बालबालिकाहरूलाई अध्ययनकर्ताले निर्माण गरेको वस्तुगत प्रश्नपत्र (वहुवैकल्पिक प्रश्न) को माध्यमबाट कक्षामा सहभागी ३९ जना बालबालिकाहरूलाई अघिल्लो दिनमा लिइएको नेपाली विषयको विधि र प्रक्रिया अपनाई पुनः दोस्रो दिनमा परीक्षा लिइएको थियो भने जसमध्ये दुवै केन्द्रमा केटीहरूको संख्या २६ रहेका थिए । प्रश्नपत्रको निर्माण तेस्रो तहमा सहभागीहरूलाई सोधिने ढाँचाको आधारमा निर्माण गरी सबै पाठका विषयवस्तुलाई समेट्ने गरी तयार गरिएको थियो । प्रश्नहरूको पूर्णाङ्क ६०, उत्तीर्णाङ्क २० र परीक्षा दिने समय २ घण्टा तोकिएको थियो । गणित विषयको परीक्षाको लागि छुट्टयाइएको ६० अंक भारमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा सहभागीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको विवरण निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका ४.१२ सहभागी केटीहरूको गणित विषयको उपलब्धि अवस्था

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१५-२०	१७.५	६	१०५	२३.०७
२०-२५	२२.५	१३	२९२.५	५०
२५-३०	२७.५	५	१३७.५	१९.२३
३०-३५	३२.५	२	६५	७.६९
जम्मा		२६	६००	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{600}{26} = 23.07$$

माथिका तालिका अनुसार कार्यक्रममा सहभागी केटीहरूको विषय गणितमा उत्तीर्णहरूको शैक्षिक उपलब्धिको औसत २३.७ रहेको छ । यो मध्यक २०-२५ को श्रेणीमा पर्दछ । यो श्रेणीमा प्राप्ताङ्क ल्याउनेको संख्या १३ जना छ । मध्यकभन्दा कम अंक ल्याउने सहभागी संख्या ६ र मध्यकभन्दा बढी अंक ल्याउने सहभागीहरू ७ जना छन् । सारमा प्राप्ताङ्क विवरणलाई हेर्दा अतिकमजोर अवस्थामा ६ जना सहभागी देखिन्छन् । यो समग्र सहभागीको २३.०७ प्रतिशत हो । २०-२५ अंकको बीचमा १३

जना सहभागीहरूले अंक प्राप्त गरेका देखिन्छ। जुन सम्पूर्ण सहभागीको ५० प्रतिशत हो। २३.०७ प्रतिशत अतिकमजोर श्रेणीमा रहेको छन्। २५-३० अंकको बीचमा प्राप्त गरेका ल्याउने ५ जना छन्। जुन सम्पूर्ण सहभागीहरूको १९.२३ प्रतिशत हो। यसरी ५० प्रतिशतलाई मध्यक उपलब्धि प्राप्त गरेको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ। ३०-३५ अंकको बीचमा प्राप्त गरेका ल्याउनेहरू २ जना देखिन्छन्। यो कूल सहभागी संख्याको ७.६९ प्रतिशत हो। यसरी ७.६९ प्रतिशत सहभागी केटीहरूको उपलब्धि स्तर उत्तम श्रेणीमा रहेको देखिन्छ।

४.४ सहभागी केटाहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा दुवै केन्द्रमा सहभागी विद्यार्थीहरूसँग लिइएको नेपाली विषयको प्रश्नपत्रलाई आधार मानी लिखित परीक्षा लिइएको थियो। त्यसपछि विद्यार्थीहरूलाई परीक्षाको पूर्णाङ्क, उत्तीर्णाङ्क, समय र प्रश्नपत्रको उत्तर लेख्ने तरिकाको बारेमा सामान्य जानकारी दिइएको थियो। जसमा सहभागी विद्यार्थीहरूको संख्या दुवै केन्द्रका जम्मा ३९ जना रहेका थिए भने जसमध्ये दुवै केन्द्रमा केटाहरूको संख्या १३ जना रहेका पाइन्छन्।

परीक्षार्थीहरूलाई नेपाली विषयको प्रश्नपत्र दिई तोकेको समयावधि भित्र नै परीक्षा सम्पन्न गराइएको थियो। नेपाली विषयको परीक्षा केटाहरूले तोकेको समयभन्दा केही अगाडि नै पूरा गरेका थिए। नेपाली विषयको उपलब्धि स्तरका लागि पूर्णाङ्क ६० को परीक्षाबाट अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा केटाहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको विवरण तल तालिकामा मध्यकबाट देखाइएको छ :

तालिका ४.१३ सहभागी केटाहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि अवस्था

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	१	१५	७.७
२०-३०	२५	२	५०	१५.३८
३०-४०	३५	२	७०	१५.३८
४०-५०	४५	७	३१५	५३.८४
५०-६०	५५	१	५५	७.७
जम्मा		१३	४९५	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण -२०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{495}{13} = 38.07$$

यसरी अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटाहरुले विषय नेपालीमा प्राप्त गरेको मध्यक अंक ३८.०७ रहेको पाइन्छ। यो मध्यक ३०-४० को श्रेणीमा पर्दछ। यो श्रेणीमा प्राप्ताङ्क ल्याउने सहभागीको संख्या २ जना छन्।

यो सम्पूर्ण सहभागीको १५.३८ प्रतिशत हो। मध्यक भन्दा कम अंक ल्याउने सहभागी संख्या ३ जना छन्। त्यस्तै मध्यक भन्दा बढी अंक ल्याउने सहभागीहरु ८ जना छन्। यो समग्र सहभागीको ६१.५३ प्रतिशत हो। यसरी ५३.८४ प्रतिशत सहभागीहरुको उपलब्धि स्तर उत्तम नै रहेको देखिन्छ। समग्र प्राप्ताङ्कको विवरणलाई हेर्दा अतिकमजोर अवस्थामा १ जना सहभागी देखिन्छ। जुन १०-२० को श्रेणीमा पर्दछ। २०-३० अंकको बीचमा २ जना सहभागीहरुले अंक प्राप्त गरेका देखिन्छन्। यो सम्पूर्ण सहभागीको १५.३८ प्रतिशत हो। त्यस्तै ३०-४० अंकको बीचमा २ जना केटाहरुले अंक प्राप्त गरेका देखिन्छन्। यो सम्पूर्ण सहभागीको १५.३८ प्रतिशत हो। यसरी १५.३८ प्रतिशतको उपलब्धि मध्यम रहेको पाइन्छ। सहभागी मध्ये ७ जना अर्थात् ५३.८४ प्रतिशतको उपलब्धि उत्तम रहेको पाइन्छ।

माथि विश्लेषणबाट १ जना (७.७%) अतिकमजोर २ जना (१५.३८%) कमजोर, २ जना (१५.३८%) मध्यम, ७ जना (५३.८४%) उत्तम र १ जना (७.७%) को अति उत्तम उपलब्धि स्तर रहेको देखिन्छ।

४.५ सहभागी केटाहरुको गणित विषयको उपलब्धि

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा दुवै केन्द्रमा सहभागी विद्यार्थीहरु ३९ जना रहेका थिए भने जसमध्ये दुवै केन्द्रमा केटाहरुको संख्या १३ जना रहेको पाइन्छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्रमा लिइएको गणित विषयको प्रश्नपत्रलाई आधार मानी त्यही प्रश्नपत्रबाट लिखित परीक्षा लिइएको थियो । केटाहरुलाई एकै दिनमा समयको अभाव, मानी तथा शारीरिक तनाव हुने भएको कारण पहिलो नेपाली विषयको प्रक्रिया अपनाइ दोस्रो दिनमा पनि लिखित परीक्षा लिइएको थियो । प्रश्नावलीहरु वस्तुगत प्रश्नका प्रकार अन्तर्गत बहुवैकल्पिक प्रश्नावली मात्र थियो । बहुवैकल्पिक प्रश्नपत्रद्वारा पहिलो पटक परीक्षा बनाइएको कारण सहभागी बालबालिकाहरु केही समय अलमलमा परे पनि उचित समयमा नै परीक्षा पूरा गरेका पाइयो । जुन विषयको शैक्षिक उपलब्धिलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.१४ सहभागी केटाहरुको गणित विषयको उपलब्धि अवस्था

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	१	१५	७.७
२०-३०	२५	७	१७५	५३.८४
३०-४०	३५	५	१७५	३८.४६
जम्मा		१३	३६५	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{365}{13} = 28.07$$

माथिको तालिका अनुसार अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको परीक्षामा सहभागी १३ जना केटाहरुको गणित विषयको उपलब्धि स्तर २८.०७ रहेको पाइन्छ । निकालिएको मध्यक २८.०७ हो, जुन २०-३० को श्रेणीमा पर्दछ । यो श्रेणीमा अंक प्राप्त गर्ने सहभागी ७ जना (५३.८४%) छन् । १०-२० अंकको श्रेणीमा १ जना (७.७%) छ । ३०-४० को अंकको श्रेणीमा सबैभन्दा बढी ५ जना छन् । जन सम्पूर्ण सहभागीको ३८.४६ प्रतिशत हो मध्यक भन्दा माथिको श्रेणीमा ५ जना छन् । यो सम्पूर्ण सहभागीको ३८.४६ प्रतिशत हो ।

माथिको विश्लेषणबाट १ जना (७.७) अतिकमजोर, ७ जना (५३.८४) मध्यम, ५ जना (३८.४६) उत्तम उपलब्धि रहेको पाइन्छ ।

४.६ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित केटा र केटीको विषय नेपाली र गणितको उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा नेपाली र गणित विषयको लिखित परीक्षा लिइएको थियो । त्यसै परीक्षाको आधारमा दुवै केन्द्रका बालबालिकाहरुको उपलब्धिको औसतमा तुलना गरिएको छ । जसलाई तलको तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ ।

लिङ्ग	औसत उपलब्धि	
	नेपाली	गणित
केटा	३८.०७	२८.०७
केटी	३५.७६	२३.०७

माथिको तालिकालाई हेर्दा विषय नेपालीमा केटीहरुको तुलनामा केटाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो मान्न सकिन्छ किनभने केटीको औसत उपलब्धि ३५.७६ हुँदा केटाको औसत उपलब्धि ३८.०७ रहेको देखिन्छ । त्यस्तै गणित विषयमा पनि केटीको औसत उपलब्धि २३.०७ हुँदा केटाहरुको औसत उपलब्धि २८.०७ देखिन्छ ।

अन्तमा के भन्न सकिन्छ भने अनौपचारिक प्राथमिक केन्द्रमा केटीहरुनियमित उपस्थित नहुनु र चेतनाको स्तर, आर्थिक, सामाजिक रुपले पिछी पिछडिएका अवस्थामा रहेकोले शैक्षिक अवस्था कमजोर बन्न गई औसत उपलब्धि न्यून रहेको छ । दुवै केन्द्रमा केटा र केटीहरुसँग नेपाली र गणित विषयमा लिइएको परीक्षामा सम्मिलित परीक्षार्थीहरुको संख्या र जम्मा उत्तीर्ण तथा अनुत्तीर्ण संख्याको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ४.१५ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमा सम्मिलित केटा र केटीहरुको शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

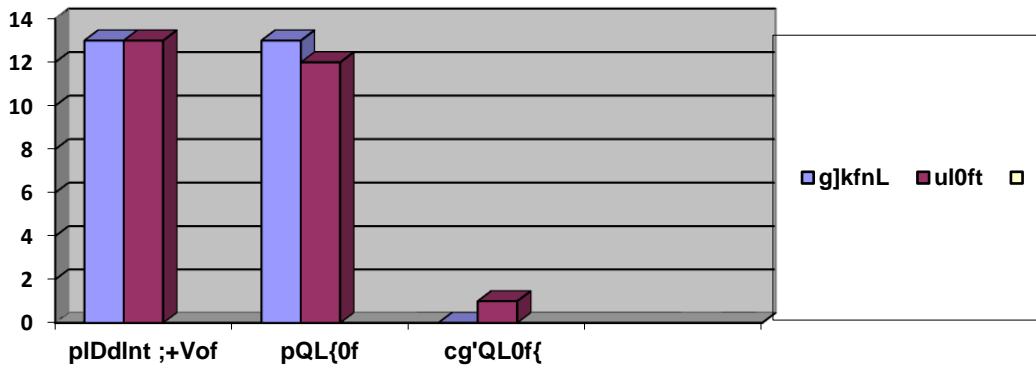
क्र.सं.	विषय	केटा			केटी		
		सम्मिलित संख्या	उत्तीर्ण संख्या	अनुत्तीर्ण संख्या	सम्मिलित संख्या	उत्तीर्ण संख्या	अनुत्तीर्ण संख्या
१	नेपाली	१३	१३ (१००%)	०	२६	२४ (९२.३%)	२ (७.७%)
२	गणित	१३	१२	१	२६	२० (७७%)	६ (२३.०७%)
		२६	२५ (९५%)	१ (३.७%)	५२	४४ (८४.६१%)	८ (१५.३९%)

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६७)

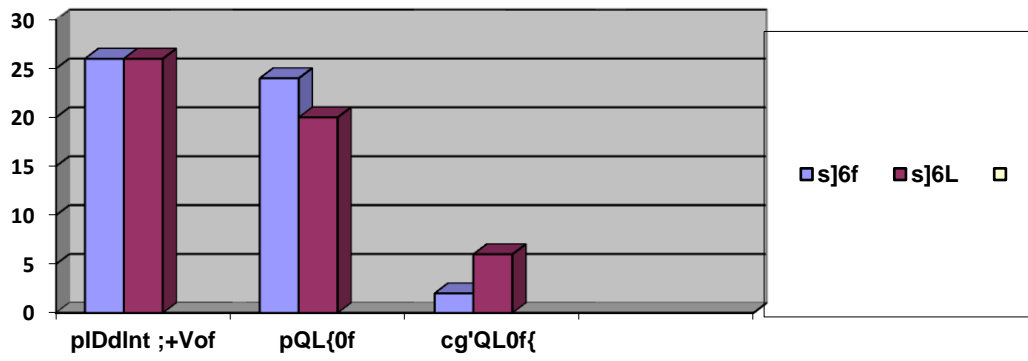
माथिको तालिका अनुसार अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमा केटा र केटीहरुको शैक्षिक उपलब्धिलाई तुलना गर्दा नेपाली विषयको उपलब्धि दुवै केटा र केटीको उत्तीर्ण संख्या बढी नै रहेको देखिन्छ। जुन उपलब्धि संख्याको आधारमा राम्रो रहेको पाइन्छ। अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा नेपाली विषयको लिखित परीक्षामा सम्मिलित २६ जना केटी मध्ये २४ जना अर्थात् ९२.३ प्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ। जुन विषयमा अनुत्तीर्ण हुने संख्या २ जना ७.७ प्रतिशत मात्र रहेको पाइन्छ। त्यस्तै गणित विषयको परीक्षामा सम्मिलित २६ जना केटी मध्ये २० जना अर्थात् ७७ प्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ। जुन विषयमा अनुत्तीर्ण संख्या ६ जना २३.०७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ। समग्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमा गणित विषयको उपलब्धि भन्दा नेपाली विषयको उपलब्धि राम्रो रहेको छ।

त्यस्तै अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमा केटाहरुको विषय नेपाली र गणितको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा विषय नेपालीमा सम्मिलित १३ जना मध्ये सतप्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ। त्यस्तै गणित विषयको उपलब्धि हेर्दा सम्मिलित १३ मध्ये १२ अर्थात् ९२.३ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका छन्। उक्त विषयमा अनुत्तीर्ण हुने संख्या १ जना अर्थात् ७.७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ। समग्रमा उक्त परीक्षामा सम्मिलित केटाहरुले विषय नेपालीमा जति राम्रो उपलब्धि हासिल गरेका छन्। त्यति नै राम्रो उपलब्धि विषय गणितमा गरेका छैनन् भन्ने देखिन्छ।

चित्र ४ उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

४.७ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको विषय नेपाली र गणितको उपलब्धि

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्र कल्याणपुर र सिरहा दुबै केन्द्रमा उपल्लो जातिका २८ जना बालबालिकाहरु परीक्षामा सम्मिलित रहेको पाइयो । उनीहरुलाई लिखित परीक्षाको आधारमा मध्यक निकालेर विषय नेपाली र गणितको उपलब्धि तुलना गरिएको छ । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.१६ : उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको नेपाली विषयको उपलब्धि

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	१	१५	३.५९
२०-३०	२५	६	१५०	२१.४२
३०-४०	३५	७	२४५	२५

४०-५०	४५	१४	६३०	५०
जम्मा		२८	१०४०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{1040}{28} = 37.14$$

यसरी अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको विषय नेपालीमा प्राप्त गरेको मध्यक अंक ३७.१४ रहेको पाइन्छ। यो मध्यक ३०-४० को श्रेणीमा पर्दछ। यो श्रेणीमा प्राप्ताङ्क ल्याउने सहभागीको संख्या ७ जना छन्। यो सम्पूर्ण सहभागीको २५ प्रतिशत हो। मध्यक भन्दा कम ल्याउने सहभागी संख्या ७ जना छन्। त्यस्तै मध्यक भन्दा बढी अंक ल्याउने सहभागीहरु १४ जना छन्। यो समग्र सहभागीको ५० प्रतिशत हो। यसरी ५० प्रतिशत सहभागीहरुको उपलब्धि स्तर उत्तम नै रहेको देखिन्छ। समग्र प्राप्ताङ्कको विवरणलाई हेर्दा अतिकमजोर अवस्थामा १ जना सहभागी देखिन्छ। जन १०-२० को श्रेणीमा पर्दछ। २०-३० अंकको बीचमा ६ जना सहभागीहरुले अंक प्राप्त गरेको देखिन्छ। यो सम्पूर्ण सहभागीको २१.४२ प्रतिशत हो। त्यस्तै ४०-५० अंकको बीचमा १४ जना बालबालिकाहरुले अंक प्राप्त गरेको देखिन्छ। यो सम्पूर्ण सहभागीको ५० प्रतिशत हो। यसरी ५० प्रतिशतको उपलब्धि उत्तम रहेको पाइन्छ।

तालिका ४.१७ : उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको गणित विषयको उपलब्धि

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	७	१०५	२५
२०-३०	२५	१८	४५०	६८
३०-४०	३५	३	१०५	१०.७१
जम्मा		२८	६६०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण -२०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{660}{28} = 23.59$$

माथिको तालिकाअनुसार अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको परीक्षामा सहभागी २८ जना उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको गणित विषयको उपलब्धि स्तर २३.५९ रहेको पाइन्छ। निकालिएको मध्यक २०-३० को श्रेणीमा अंक प्राप्त गर्ने सहभागी १८ जना (६८%) छन्। १०-२० अंकको श्रेणीमा ७ जना (२५%) छन्। ३०-४० को अंकको श्रेणीमा ३ जना छन्। जुन सम्पूर्ण

सहभागीको १०.७१ प्रतिशत हो । मध्यक भन्दा माथि को श्रेणीमा ३ जना छन् । यो सम्पूर्ण सहभागीको १०.७१ प्रतिशत हो ।

माथिको विश्लेषणबाट ७ जना (२५%) अतिकमजोर, १८ जना (६८%) मध्यम, ३ जना (१०.७१) उत्तम उपलब्धि रहेको पाइन्छ ।

४.८ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको विषय नेपाली र गणितको उपलब्धि

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा केन्द्र कल्याणपुर र सिरहा दुवै केन्द्रमा तल्लो जातिका ११ जना बालबालिकाहरु परीक्षामा सम्मिलित रहेको पाइयो । उनीहरुलाई लिखित परीक्षाको आधारमा मध्यक निकालेर विषय नेपाली र गणितको उपलब्धि तुलना गरिएको छ । जसलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका ४.१८ तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको नेपाली विषयको उपलब्धि

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	२	३०	१८.१८
२०-३०	२५	१	२५	९.९
३०-४०	३५	४	१४०	३६.३६
४०-५०	४५	४	१८०	३६.३६
जम्मा		११	३७५	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{375}{11} = 34.09$$

यसरी अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको नेपाली विषयमा प्राप्त गरेको मध्यक अंक ३४.०९ रहेको पाइन्छ । यो मध्यक ३०-४० को श्रेणीमा पर्दछ । यो श्रेणीमा प्राप्ताङ्क ल्याउने सहभागीको संख्या ४ जना छन् । यो सम्पूर्ण सहभागीको ३६.३६ प्रतिशत हो । मध्यक भन्दा कम अंक ल्याउने सहभागी संख्या ३ जना छन् । त्यस्तै मध्यक भन्दा बढी अंक ल्याउने सहभागीहरु ४ जना छन् । यो समग्र सहभागीको ३६.३६ प्रतिशत हो । यसरी

३६.३६ प्रतिशत सहभागीहरुको उपलब्धि स्तर उत्तम रहेको देखिन्छ । समग्र प्राप्ताङ्कको विवरणलाई हेर्दा अतिकमजोर अवस्थामा २ जना सहभागी देखिन्छ । जुन १०-२० को श्रेणीमा पर्दछ । २०-३० अंकको बीचमा १ जना सहभागीहरुले अंक प्राप्त गरेको देखिन्छ । यो सम्पूर्ण सहभागीको ९.९ प्रतिशत हो । त्यस्तै ४०-५० अंकको बीचमा ४ जना बालबालिकाहरुले अंक प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ४.१९ : तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको गणित विषयको उपलब्धि

प्राप्ताङ्क (x)	मध्यमान (m)	संख्या (f)	fx	प्रतिशत
१०-२०	१५	१	१५	९.०९
२०-३०	२५	७	१७५	६३.६३
३०-४०	३५	३	१०५	२७.२७
जम्मा		११	२९५	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

$$\text{यहाँ सूत्रअनुसार } \bar{X} = \frac{\sum fx}{N} = \frac{295}{11} = 26.81$$

यसरी अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको परीक्षामा सहभागी ११ जना तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको गणित विषयको उपलब्धि स्तर २६.८१ रहेको पाइन्छ। निकालिएको मध्यक २०-३० को श्रेणीमा पर्दछ। यो श्रेणीमा अंक प्राप्त गर्ने सहभागी ७ जना (६३.६३%) छन्। १०-२० अंकको श्रेणीमा १ जना (९.०९%) रहेको छ। ३०-४० को अंकको श्रेणीमा ३ जना छन्। जुन सम्पूर्ण सहभागीको २७.२७ प्रतिशत हो। मध्यक भन्दा माथि को श्रेणीमा ३ जना छन्। यो सम्पूर्ण सहभागीको २७.२७ प्रतिशत हो।

माथिको विश्लेषणबाट १ जना (९.०९%) अतिकमजोर, ७ जना (६३.६३.२८%) मध्यम, ३ जना (२७.२७%) उत्तम उपलब्धि रहेको पाइन्छ।

४.९ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको विषय नेपाली र गणित विषयको उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा नेपाली र गणित विषयमा लिइएको लिखित परीक्षा आधारमा दुवै केन्द्रका उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको उपलब्धिको औसतमा तुलना गरिएको छ। जसलाई तलको तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ।

जाति	औसत	
	नेपाली	गणित
उपल्लो जाति	३७.१४	२३.५९
तल्लो जाति	३४.०९	२६.८१

माथिको तालिकालाई हेर्दा नेपाली विषयमा तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको तुलनामा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो मान्न सकिन्छ, किन भने तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि ३४.०९ हुँदा माथिल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि ३७.१४ रहेको देखिन्छ। त्यस्तै गणित विषयमा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको तुलनामा तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो मान्न सकिन्छ, किन भने उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि २३.५९ हुँदा तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि २६.८१ देखिन्छ।

त्यसैले के भन्न सकिन्छ भने नेपाली विषयमा तल्लो जातिका बालबालिका पछि परेको देखिन्छ भने गणित विषयमा माथिल्लो जातिका बालबालिकाको भन्दा तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको उपलब्धि स्तर राम्रो रहेको देखिन्छ।

तालिका ४.२० : अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सम्मिलित उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

क्र.सं	विषय	उपल्लो जाति			तल्लो जाति		
		सम्मिल संख्या	उत्तीर्ण संख्या	अनुत्तीर्ण संख्या	सम्मिल संख्या	उत्तीर्ण संख्या	अनुत्तीर्ण संख्या
१	नेपाली	२८	२७ (९६.४२%)	१ (३.५%)	१	१० (९१%)	१ (९%)
२	गणित	२८	२२ (७८.४२%)	६ (२१.५८%)	११	१० (९१%)	१ (९%)
		५६	४९ (८६.५%)	७ (१२.५%)	२२	२० (९१%)	२ (९%)

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

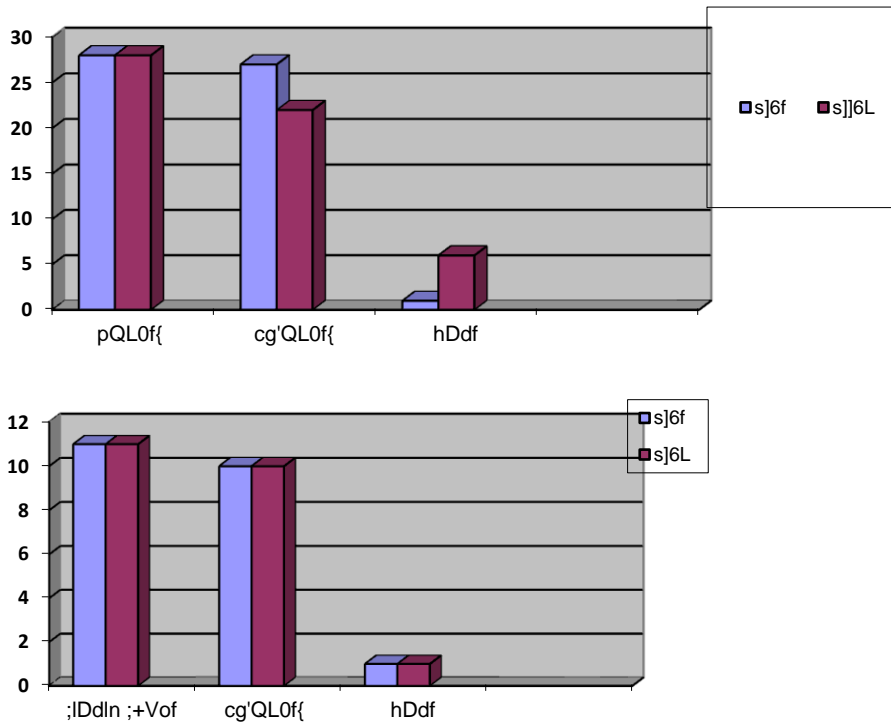
माथिको तालिकाअनुसार अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धिलाई तुलना गर्दा नेपाली विषयको उपलब्धि दुवै जातिका बालबालिकाहरुको उत्तीर्ण संख्या बढी नै रहेको देखिन्छ। अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षामा नेपाली विषयको लिखित परीक्षामा सम्मिलित २८ जना उपल्लो जातिका बालबालिका मध्ये २७ जना अर्थात् ९६.४२ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका छन्। जुन विषयमा अनुत्तीर्ण हुने संख्या १ जना ३.५७ प्रतिशत मात्र

रहेको पाइन्छ । त्यस्तै सोही विषयको परीक्षामा सम्मिलित तल्लो जातिका ११ जना बालबालिकाहरु मध्ये १० जना अर्थात् ९१ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका देखिन्छ । जुन विषयमा अनुत्तीर्ण संख्या १ जना अर्थात् ९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । समग्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा विषय नेपाली विषयमा तल्लो जातिका बालबालिकाकोभन्दा उपल्लो जातिका बालबालिकाको शैक्षिक उपलब्धि राम्रो रहेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरेर अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा गणित विषयको परीक्षामा सम्मिलित उपल्लो जाति र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा उपल्लो जातिका २८ जना मध्ये २२ जना अर्थात् ७८.४२ प्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । परीक्षामा संलग्न उपल्लो जातिका बालबालिका मध्ये ६ जना अर्थात् २१.४२ प्रतिशत अनुत्तीर्ण रहेका छन् । त्यस्तै सोही विषयमा तल्लो जातिका ११ जना मध्ये १० जना अर्थात् ९१ प्रतिशत उत्तीर्ण रहेका र सोही परीक्षामा सम्मिलित तल्लो जातिका बालबालिकाहरु मध्ये १ जना अर्थात् ९ प्रतिशत अनुत्तीर्ण भएको पाइन्छ ।

दुवै विषयको परीक्षामा सम्मिलित उपल्लो जातिका ५६ जना बालबालिका मध्ये ४९ जना अर्थात् ८७.५ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका छन् भने दुवै विषयमा अनुत्तीर्ण संख्या ७ जना अर्थात् १२.५ प्रतिशत भएका देखिन्छन् । त्यसैगरेर दुवै विषयको परीक्षामा सम्मिलित तल्लो जातिका २२ जना मध्ये २० जना अर्थात् ९१ प्रतिशत उत्तीर्ण भएका छन् भने अनुत्तीर्ण संख्या दुवै विषयमा दुई जना अर्थात् ९ प्रतिशत भएका पाइन्छन् ।

चित्र ५ : उपलब्धिको तुलनात्मक विवरण

४.१० अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरूको कार्यक्रमप्रतिको धारणा

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम प्रति सहभागी विद्यार्थीहरूको कस्तो किसिमको धारणा रहेको छ भन्ने कुराको जानकारी लिनको लागि नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा सहभागी जम्मा ३९ जना विद्यार्थीहरू मध्ये गोलाप्रथाद्वारा एक केन्द्रमा ५ का दरले १० जना सहभागीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा भेटी संरचित र आवश्यकता अनुसार असंरचित अन्तर्वाताको माध्यमबाट कार्यक्रम प्रतिको धारणा (सकारात्मक, नकारात्मक, ठीक-ठीकै) बुझ्ने काम गरिएको थियो । नमुना छनोटमा परेको १० जना मध्ये सहभागी ५ (५०%) जनाले कार्यक्रमप्रति सकारात्मक धारणा व्यक्त गरेका थिए । उनीहरूले यो कार्यक्रम केही वडामा मात्र भएको कारण अझ सबै वडा र टेलमा भए हामी जस्ता पढाइ, लेखाइबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई ठूलो कक्षामा जान नसकेता पनि ३ वर्ष (तेस्रो तह) को पढाइबाट घरायसी जीवनमा आइपर्ने सामान्य पढाइ, लेखाइ, हिसाब, चिठीपत्र लेखपढ र सरसफाई सम्बन्धी ज्ञान हासिल गरेर हरेक व्यक्तिमा चेतनाको स्तर विकास भई समाज नै बदल्न सक्ने खालका राम्रा कुराहरू उत्साहपूर्वक खुल्ला रूपमा व्यक्त गरेका थिए । उनीहरूले कार्यक्रमबाट सिकेको ज्ञानले आउँदा दिनमा मात्र नभएर तत्कालिन अवस्थामा पनि केही मात्रामा फाइदा पुगेको धारणाहरू राखेका थिए । त्यस्तै २ (२०%) जना सहभागीहरूले भने कार्यक्रमप्रति नकारात्मक धारणा व्यक्त गरे । उनीहरूले विद्यालय आउनुको कारण के हो ? भन्ने

कुरामा पनि स्पष्ट नभएको र बुबा आमाले पढन आएको भन्ने धारणाहरु पनि व्यक्त गरे । कार्यक्रमप्रति सहभागी विद्यार्थीहरुले व्यक्त गरेको धारणालाई तलको तालिकाबाट अझ प्रष्ट पारिएको छ :

तालिका २१ : अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी विद्यार्थीहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारणा

क्र.सं.	विवरण	उत्तर दिने संख्या	प्रतिशत
१	सकारात्मक	५	५०
२	नकारात्मक	२	२०
३	ठिक-ठिकै	३	३०
	जम्मा	१०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

उपयुक्त तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कार्यक्रमप्रति सहभागी विद्यार्थीहरुको धारणा बुझदा ५ (५०%) जना सहभागीले कार्यक्रमप्रति सकारात्मक धारणा व्यक्त गरे । २ (२०%) जना सहभागीहरुले कार्यक्रमप्रति नकारात्मक धारणा व्यक्त गरे भने ३ (३०%) जना सहभागीहरुले कार्यक्रमप्रति ठिक-ठिकै किसिमको धारण व्यक्त गरे । सारमा भन्दा कार्यक्रमप्रति सकारात्मक धारणा नै बढी पाइन्छ ।

४.११ अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा कार्यरत सहजकर्ताहरुको कार्यक्रमप्रति धारणा

नमुना छनोटमा परेका कल्याणपुर र सिरहा केन्द्रमा कार्यरत सहजकर्ताको कार्यक्रमप्रतिको धारणा बुझ्न कार्यक्रम सञ्चालित केन्द्रमा एक-एक जना सहजकर्ता रहने व्यवस्था भएकोले स्वतः दुई केन्द्रका दुई जना सहजकर्तालाई नमुना छनोट गरिएको थियो । जसको केन्द्र अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा कल्याणपुर केन्द्रमा सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा कार्यरत सहजकर्तासँग संरचित अन्तर्वार्ता र आवश्यकता अनुसार असंरचित अन्तर्वार्ताको पनि प्रयोग गरी सूचनाहरु संकलन गरिएको थियो । सहजकर्तासँग सामान्य छलफल पश्चात आफूले निर्माण गरेको संरचित प्रश्नावली भर्न लगाइएको थियो । सहजकर्ताले उक्त केन्द्रमा अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा पहिलो तहदेखि नै आफू सहजकर्ताको रुपमा कार्यरत भएको र हाल तस्रो तह पूरा हुनलागेको बताउनु भएको थियो । कार्यक्रमको सुरुमा सहभागी संख्या २३ रहेकोमा हाल ५ जना छात्राहरुले विविध कारण जस्तै घरायसी काम, गरिबी, अभिभावकले नै नपठाउने

लगायत अन्य कारणले ३ जना छात्राले दोस्रो तहमा र २ जना छात्राले तेस्रो तहको कक्षा सुरुवातको समयमा नै कक्षा छाडेको बताउनु भयो । हाल त्यस केन्द्रमा छात्र-छात्रा गरेर १८ जना मात्र रहेको बताउनु भयो । केन्द्रमा जि.शि.का. बाट विद्यार्थीहरूको कोटाअनुसार पाठ्यपुस्तक पूरा पाएको बताउनु भयो । उमेर समूहको बारेमा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको ८-१४ वर्ष उमेर समूहका केटाकेटीहरू नै सहभागी भएको बताउनु भयो । कक्षा सञ्चालन ठाउँको बारेमा बाहिरी वातावरण भए पनि भित्र बस्ने ठाउँको वातावरण (जस्तै : भौतिक वस्तु) त्यति उपयुक्त नभएको बुझियो । भौगोलिक बनावट नमिली सञ्चालित केन्द्रका केही विद्यार्थीहरूका लागि नजिक भए पनि बढी जसो टाढा रहेको पाइयो । तालिम प्याकेजलाई थपेर बढाउनु पर्ने र कार्यरत सहजकर्ताले पाउने पारिश्रमिक पनि सन्तोषजनक नभएको बताउनु भयो । सञ्चालित केन्द्र निरीक्षणको क्रममा स्थानीय निरीक्षक र गाउँ साक्षर समितिबाट पनि नियमित र व्यवस्थित रूपमा नगरेको बताउनु भयो । केन्द्रमा सहभागी विद्यार्थीहरू कोटाअनुसार भएर पनि गरिबी, भौगोलिक अवस्था, चेतनाको अभाव, धेरैजसो अभिभावक निरक्षर भएको कारण त्यति सकारात्मक रूपमा नहेरी औपचारिक भूमिका मात्र पूरा गरेको पाइयो । कक्षा व्यवस्थापन समिति र गाउँ साक्षर समितिले भौतिक सामग्रीमा भने धेरै सहयोग गरेको जानकारी दिनुभयो । कार्यक्रममा जि.शि.का. ले सहभागीहरूलाई पाठ्यपुस्तक मात्र उपलब्ध गराएको र शिक्षित अभिभावकहरूले कहिले काहीं आंशिक रूपमा मात्र सुझावहरू दिएको प्रष्ट पार्नु भयो । अव्यवस्थित कक्षाकोठा, समयको उचित व्यवस्था नहुनु, आवश्यक पाठ्य सामग्रीहरू उपलब्ध नहुनु, समयमा निरीक्षण र अनुगमनको कमी, विशिष्ट व्यक्तिहरूबाट पनि उचित सल्लाह र सुझाव नपाउनु जस्ता समस्याहरू भएको प्रष्ट पार्नुभयो ।

अन्तमा सुझावको रूपमा उक्त केन्द्रमा सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी बनाउन जि.शि.का. बाट समय समयमा निरीक्षण र अनुगमन गरी अपुग सामग्रीहरू उपलब्ध गरोनु पर्ने, कक्षा व्यवस्थापन समिति, गाउँ साक्षरता समिति, गा.वि.स., विद्यार्थीका अभिभावक, वौद्धिक व्यक्तित्व र सरोकारवालाहरूले यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिई सञ्चालित केन्द्रलाई अझ व्यवस्थित गर्न सके र सञ्चालन नभएका स्थानमा नयाँ केन्द्रहरू सम्बन्धित पक्षलाई थप गर्न लगाई सञ्चालन गर्न सके यस क्षेत्रका औपचारिक शिक्षाबाट वञ्चित केटाकेटीहरूलाई केही मात्रामा भए पनि साक्षर बनाउन सकिने कुराहरू बताउनु भयो ।

सिरहा केन्द्रमा कार्यरत सहजकर्तालाई पनि संरचित प्रश्नावली भर्न लगाइएको थियो र अन्तमा केही असंरचित प्रश्नावली पनि सोधिएको थियो । उक्त केन्द्र पनि सञ्चालन भएको ३ वर्ष पूरा हुँदै गरेको

प्रष्ट पारे । केन्द्र (कक्षा) मा हाल सहभागी संख्या २१ जना रहेको जसमा छात्रा १३ जना र छात्र ८ जना रहेको बताउनु भयो । उहाँले सहभागी विद्यार्थीहरु पाठ्यक्रमले तोकेभन्दा एकजना बढी भएको प्रष्ट पार्नु भयो । कक्षा (केन्द्र) मा दोहोच्याएर आउने विद्यार्थी नभएको, उमेर समूहअनुसार पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उमेर समूहका सहभागीहरु रहेको, आफूले सञ्चालन गरेको कक्षा केन्द्र गा.वि.स. का अन्य केन्द्रको तुलनामा सहभागीहरुलाई पायक पर्ने ठाउँमा भएको, यस केन्द्र सञ्चालनका लागि अभिभावकहरुले नै छनोट गरेको र सहभागीलाई पनि पायक परेको बताउनु भयो । तालिम प्याकेज थप्नुपर्ने, पारिश्रमिक भत्ता पर्याप्त हुनुपर्ने, केही मात्रामा भएपनि सम्बन्धित पक्षले शिक्षण सामग्रीहरु उपलब्ध गराउनु पर्ने कुरा पनि प्रष्ट्याउनु भयो । कक्षा (केन्द्र) निरीक्षण सम्बन्धी प्रश्नको बारेमा कुरा गर्दा स्थानीय निरीक्षकबाट महिनाको एकपटक भएको, गाउँ साक्षरता समितिबाट धेरैजसो र जि.शि.का. बाट कहिल्यै पनि अनुगमन र निरीक्षण नभएको विवरण पाइयो । विद्यार्थीहरु अन्य केन्द्रहरुको तुलनामा निर्धारित कोटा भन्दा बढी भएको, जसमा केटीहरुको संख्या बढी नै रहेको बताउनु भयो । सहभागीहरुको सामस्यालाई कम गर्न चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, नियमित र अनुशासित सहभागीहरुलाई पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने, अनियमित सहभागीहरुलाई नियमित गराउन प्रेरित गर्ने जस्ता प्रक्रियाहरु अपनाउन सके केही मात्रामा भए पनि समाधान गर्न सकिने कुरा प्रष्ट पार्नु भयो । यस्ता केन्द्रहरुमा कक्षा व्यवस्थापन समिति, गाउँ साक्षरता समिति, जि.शि.का. र अभिभावकहरुले समेत सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्न सके यो कार्यक्रमले पनि औपचारिक विद्यालय सरहको स्थान ओगट्न सक्ने कुराहरु बढो भावुक ढंगले प्रष्ट पार्नुभयो । तर पनि उहाँले व्यवस्थित र स्थायी कक्षाकोठा नहुनु, पठनपाठनको उपयुक्त वातावरण नहुनु, चाहिने शैक्षिक सामग्रीको कमी हुनु, भौतिक पूर्वाधारहरुको अभाव हुनु जस्ता तत्कालिन समस्याहरु रहेको प्रष्ट्याउनु भयो ।

अन्तमा सल्लाह सुझावको रुपमा देशमा भौगोलिक विकटता, गरिबी, दुर्गम र पिछडिएका जिल्लाहरुमा शिक्षाबाट बञ्चित विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरुलाई न्यून मात्रामा भए पनि भविष्यका कर्णधार, बालबालिकाहरुलाई अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले साक्षर गर्न सफल भएको कुरा प्रष्ट पार्नु भयो । यस्ता कार्यक्रमलाई अझ तीव्र रुपमा निरन्तरता दिन नियमित निरीक्षण र अनुगमन गर्नेतिर ध्यान दिन सम्बन्धित निकायको तीव्र पहल गर्नुपर्ने कुराहरु बताउनुभयो ।

परिच्छेद पाँच प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरु

५.१ प्राप्ति

यो अध्ययन अनुसन्धान सिरहा जिल्लाको लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स. भित्र सञ्चालित अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमका दुई केन्द्रहरुमा अध्ययनरत बालबालिकाहरुको समूहमा गरिएको थियो । उक्त अध्ययनबाट संकलित सूचना एवम् तथ्याङ्कहरुको विश्लेषणबाट निम्नानुसारको उपलब्ध प्राप्त भएको छ ।

अध्ययनको लागि नमुना छनोटमा परेका अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरु दुईवटै केन्द्र गरेर ३९ जना जसमध्ये कल्याणपुर केन्द्रमा १८ जना र सिरहा केन्द्रमा २१ जना रहेका छन् । लिङ्ग अनुसार विश्लेषण गर्दा दुवै केन्द्रका ३९ जना सहभागी मध्ये २६ जना केटी ३७% र केटा १३ जना ३३% सहभागी रहेका छन् । उमेर समूह अनुसार विश्लेषण गर्दा १०-१५ वर्ष समूहका ३७ जना जसमा केछ्छा १३ जना ३३.३३% र केटी २४ जना ६२% रहेका छन् । त्यस्तै १५-२० वर्ष उमेर समूह २ जना ५.१२ % जसमा दुवैजना केटी नै रहेका छन् । परिवारका किसिम/प्रकारअन्तर्गत सहभागी ३९ जना बालबालिकाहरुमध्ये एकल परिवारका ११ जना २८.२०% देखिन्छन् । जसमा केटा ३, ८% र केटी ८ जना २१ % रहेका पाइन्छन् । संयुक्त परिवारका जम्मा २८ जना ७२ % जसमा १८ जना केटा ४६ % र केटी १० जना २६ % सहभागी रहेका पाइन्छन् । जाजजाति सामाजिक समूह अनुसार दलित जातिका ११ जना २८.२० % क्षेत्री २१ जना ५४ % र ब्राम्हण ७ जना १८ % बालबालिकाहरु रहेका पाइन्छन् । जनजातिका बालबालिका कुनै पनि सहभागी नरहेको पाइन्छन् । भाषाभाषी -मातृभाषा) अनुसार विश्लेषण गर्दा कार्यक्रममा सहभागी सबै ३९ जना १०० % राष्ट्रभाषा नेपाली नै बोलेको पाइन्छ । सहभागी बालबालिकाहरुका अभिभावकको व्यवसाय पेशा का बारेमा बुझदा कृषि १८ जना ४६.१५ % , व्यवपार ३ जना ८ % , मिस्त्री ५ जना १३ % उद्योगधन्दा १ जना ३ % श्रमिक ११ जना २८.२० % र नोकरी १ जना ३ % लागेका छन् । कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको घरको आर्थिक अवस्था बुझदा न्यून नै रहेका छन् । घरको अवलोकन गर्दा अर्ध पक्की २३ जना ५९ % र कच्ची १६ % ४१ % भएका पाइन्छन् । पक्की घरहरुको संख्या कुनै पनि नरहेको पाइन्छ । घर अवलोकन क्रमसँगै अभिभावकहरुको जग्गाको विवरण बारेमा के कति छ ? भनी रोपनी अनुसार बुझदा ९ जना २३ % १ रोपनी ८ जना २१ % २ रोपनी ९ जना २३ % ३ रोपनी ११ जना २८ % ४ रोपनी र २ जना ५.१ % रोपनी

सम्मको जमिन रहेको छ । बालबालिकाहरुको अभिभावकहरु अन्य उद्योग अन्तर्गत पेशाको बरेमा बुझदा बाख्रपालन ५ जना १३ % पशुपालन गाईभैसी ४ जना १० % सिलाई बुनाई ७ जना १८ % तरकारीखेती २ जना ५ % खुद्रा पसल ३ जना र सबै भन्दा बढी फलफुलखेती १५ जना ३८ % संलग्न रहेका छन् । गरिबी अशिक्षा, स्वरोजगार कार्यक्रमको अभाव कमी भएको कारण सहभागी बालबालिकाहरुको अभिभावक बुवा आमा , दाजुहरु रोजगारी/मजदुरीको क्रममा छिमेकी देशहरुमा ३९ जना (१०० %) गएका देखिन्छन् । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरुको नेपाली भाषाको मध्यक निकाली उपलब्धि हेर्दा मध्यक ३५.७३ रहेको पाइन्छ । जनु अंक मध्यक ३०-४० को बचिमा परेको छ । जसमा सहभागी २३ जना मध्ये अतिकमजोर २ ७.७ % कमजोर ४ जना १५.३८ % मध्यम १० जना ३८.४६ र उत्तम १० जना ३८.४६ % रहेका छन् । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम सहभागी केटीहरुको गणित विषयको उपलब्धि हेर्दा मध्यक २३.०७ रहेका पाइन्छ । जनु अंक २०-२५ को बीचमा परेका छ । जसमा सहभागी २६ मध्ये अतिकमजोर ६ जना २३.०७ % मध्यम १३ जना ५० % र उत्तम ७ जना रहेका छन् । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटाहरुको नेपाली विषयको मध्यक ३८.०७ %रहेको पाइन्छ । जनु मध्यक अंक ३०-४० को बीचमा रहेको छ । जसमा सहभागी १३ जना मध्ये अतिकमजोर १ जना ७.७ % कमजोर २ जना १५.३८ % मध्यम २ जना १५.३८ % उत्तम ७ जना ५३.८४ % । अति उत्तम १ जना ७.७ % रहेका पाइन्छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटाहरुको विषय गणितको मध्यक २८.०७ % रहेको पाइन्छ । जनु मध्यक अंक २०-३० को बीचमा परेको छ । जसमा सहभागी १३ मध्ये अतिकमजोर १ जना ७.७ % मध्यम ७ जना ५३.८४ % उत्तम ५ जना ३८.४६ % रहेका छन् । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम सहभागी दुवै केन्द्रका केटा र केटीहरुको नेपाली विषयको उपलब्धि तुलना गर्दा ३९ सहभागी मध्ये ३७ जना ९५% उत्तीर्ण भएका र २ जना ५ % अनुत्तीर्ण भएका पाइन्छन् । जसमध्ये केटाहरु सतप्रतिशत उत्तीर्ण भएका र २ जना ५ % अनुत्तीर्ण भएका पाइन्छ । जसमध्ये केटाहरु शतप्रतिशत उत्तीर्ण भएका र केटीहरु २ जना अर्थात ५ % अनुत्तीर्ण भएका पाइन्छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम सहभागी दुवै केन्द्रका केटा र केटीहरुको गणित विषयको उपलब्धि तुलना मध्ये ७ जना १८ % अनुत्तीर्ण भएका पाइन्छन् । जसमा केटा १ जना ३ % र केटीहरु ६ जना १५ % रहेका टन् । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा विषय नेपालीमा केटीहरुको औसत उपलब्धि भन्दा केटाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो रहेका पाइन्छन् । जसअनुसार केटीहरुको ३५.७३ % र केटाहरुको ३८.०७ % उपलब्धि रहेको छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा गणित विषयमा

केटीहरुको औषत उपलब्धि भन्दा केटाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो रहेको पाइन्छन् । जसअनुसार केटीहरुको २३.०७ % र केटाहरुको २८.०७ % उपलब्धि रहेको छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा नेपाली विषयमा तल्लो जातिका बालबालिकाहरु भन्दा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धि राम्रो रहेको पाइन्छ । जसअनुसार तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको ३४.०९% र उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको ३७.९४ % उपलब्धि रहेको छ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा गणित विषयमा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरु भन्दा तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको औसत उपलब्धिमा राम्रो रहेको पाइन्छ । जसअनुसार उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको २३.५९ % र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको २६.८९ % उपलब्धि रहेको छ । अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको गणितको उपलब्धि तुलना गर्दा परीक्षामा सहभागी उपल्लो जातिका २८ बालबालिका मध्ये २२ जना ७८.४२ % उत्तीर्ण भएको र तल्लो जातिका बालबालिकाहरु ११ जना मध्ये १० जना ९१% उत्तीर्ण भएका पाइन्छन् । गणितमा अनुत्तीर्ण हुने उपल्लो जातिका बालबालिकाहरु ६ जना २१.४२ % र तल्लो जातिका १ जना ९% अनुत्तीर्ण रहेको पाइन्छ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा उपल्लो जातिका बालबालिकाहरुको र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको नेपाली विषयको उपलब्धि तुलना गर्दा परीक्षामा सहभागी उपल्लो जातिका २८ बालबालिकाहरुको मध्ये २७ जना ९६.४२% उत्तीर्ण भएको र तल्लो जातिका बालबालिकाहरुको ११ जना मध्ये १० जना ९१% उत्तीर्ण भएका पाइन्छन् । नमुना छनोटमा परेका सहभागी बालबालिकाहरुको कार्यक्रमप्रतिको धारणा बुझदा कार्यक्रमप्रतिको सकारात्मक धारण रहेको ५ जना ५० % कार्यक्रमप्रतिको ठीक ठीकै धारणा ३ जना ३० % र कार्यक्रमप्रतिको नकारात्मक धारणा २ जना २० % ले व्यक्त गरको पाइन्छ । नमुना छनोटमा परेको सिरहा केन्द्रमा कार्यरत सहजकर्ताको धारणा बुझदा केन्द्रमा सञ्चालित कार्यक्रमका तह पहिलो, दोश्रो र तेश्रो अनुसार नै सञ्चालित भएको र पाठ्यक्रमले तोकेको कोटा, उमेर समूह अनुसार कार्यक्रममा सहभागी, शिक्षण गर्ने केन्द्र सहभागी संख्या अनुसार पाठ्यपुस्तक उपलब्ध भएको जस्ता विवरण प्राप्त भयो भने कार्यक्रममा कार्यरत सहजकर्ताको पारिश्रमिक कम, प्याकेजअनुसार सेवाकालिन तालिमको कमी जस्ता गुनासहरु पनि पाइयो । स्थानीय निरीक्षक, गाउँ साक्षरता समितिबाट मात्र छडके सुपरिवेक्षक भएको तर आवश्यक सल्लाह र सुझावहरु नदिएको पाइयो । अन्तमा सल्लाह, सुझावको रुपमा सम्बन्धित सबै पक्ष जि.शि.का. स्थानीय बुद्धिजीवी, कार्यक्रम प्रति चासो राख्ने सरोकारवाला पक्षहरुले समय समयमा अनुगमन र निरीक्षण गरी उचित सल्लाह र सुझावहरु दिनसके साक्षरतासम्बन्धी यस्ता

कार्यक्रमलाई अझ व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सकिनेधारणहरू राखेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेको कल्याणपुर केन्द्रमा कार्यरत सहजकर्ताको धारणा बुझदा सञ्चालित केन्द्र उमेरसमूह र निर्धारित कोटा संख्याअनुसार सहभागी, ग्रामीण तहमा विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकालाई साक्षर बनाउन सक्रिय भूमिका खेलेको पाइन्छ । अन्य केन्द्रको तुलनामा सञ्चालित कार्यक्रम सफल भौतिक पूर्वाधारहरू पनि पर्याप्त र लगानी अनुसार प्रतिफल पाइएको धारणाहरू दिनुभयो । कार्यक्रमलाई केन्द्रीय तहदेखि नै निरन्तर मूल्याङ्कन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण गरी उचित सल्लाह र सुझाव दिन सकेमा र कार्यरत सहजकर्ताले पनि आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न सके अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षाले पनि औपचारिक शिक्षा नै निरन्तरता पाउना गर्न सके अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षाले पनि अनौपचारिक शिक्षा नै निरन्तरता पाउन सक्छ भन्ने धारणाहरू राख्नुभयो ।

५.२. निष्कर्ष

यो अध्ययन सिरहा जिल्ला लक्ष्मीपुर र राजपुर गा.वि.स.का. अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको समाजिक पृष्ठभूमि र उपलब्धि शीर्षकमा गरिएको छ । यो अध्ययन लक्ष्मीपुर गा.वि.स. र राजपुर गा.वि.स.का. ५ वडा भित्र सीमित गरिएको छ । यस अध्ययनले अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको बारेमा जान्न चाहने र यस्तै प्रकारका कार्यक्रमहरू लागू गर्न चाहने सम्बन्धित पक्षलाई सहयोग पुर्याउने छ । यस अनुसन्धानपछि निम्न लिखित निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ :

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा सञ्चालित कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरू लिङ्गअनुसार केटीरु ६७% केटाहरू ३३ प्रतिशत रहेका पाइन्छन् । उमेर समूहअनुसार १० देखि १५ वर्षका ९५ % र १५ देखि २० वर्षका ५.१२ % रहेका पाइन्छन् । बालबालिकाहरूको समाजिक अवस्थाका बारेमा बुझदा धेरैजसो कृषि पेशामा संलग्न रहेका पाइन्छन् । परिवारको किसिम अन्तर्गत संयुक्त परिवारका ७२ % र एकल परिवारका २८.२० % रहेका पाइन्छन् । जातजातिअनुसार सबैभन्दा बढी क्षेत्री ५४ % रहेको र अन्य जाति क्रमशः दलित २८.२० % र ब्राम्हण १८ % रहेको पाइयो । अन्य जातिका बालबालिका सहभागी नभएका पाइन्छन् । बालबालिकाहरूले बोल्ने भाषा राष्ट्रभाषा नेपाली नै १००% ले बोलेको पाइन्छ ।

सहभागीहरूका अभिभावकहरूको पेशाका बारेमा बुझदा कृषिमा बढी ४६.१५% रहेका पाइन्छन् । अन्य पेशाहरू क्रमशः मिस्त्री, व्यपार,श्रमिक, उद्योग,उद्योगधन्दा र नोकरी गरेका पाइयो । घरको

अवलोकन गर्दा भौगोलिक विकटता , गरिबी आदि कारणले गर्दा बस्ने पाइन्छ । घरको अवलोकन गर्दा भौगोलिक विकटता गरिबी आदिका कारणले गर्दा बस्ने घरहरु अर्धपक्की ५९ % र कच्ची ४१ % रहेको र पक्की घरहरु केही मात्रामा भएको पाइन्छ । जग्गाको विवरण बारे बुझ्ने क्रममा १ रोपनीदेखि लिएर बढीमा ५ रोपनीसम्म भएको पाइन्छ । उद्योगव्यवसाय अन्तर्गत बाखापालन १३ % गाई भैसी १० % माछापालन गर्ने जस्ता अन्य सिलाई बुनाइ , तरकारीखेती, खुद्रापालन, माहुरीपालन, १० % माछापालन गर्ने जस्ता घरेलु काम पनि गरेका पाइन्छन् । गाउँमा आशिक्षा गरिबी उद्योगधन्दा सीपमुलक र आयमूलक काम पनि गरेको कारण । धेरैजसो सहभागीका अभिभावकहरु बुवा, दाजु अन्य पेशाको रुपमा मजदुरी गर्न छिमेकी देशतिर जाने क्रम बढेको पाइन्छ ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी केटीहरुको नेपाली र गणित विषयको उपलब्धि हेर्दा नेपालमा सहभागी २६ केटीहरुको औसत उपलब्धि ३५.७६ % रहेको छ । र गणितमा सहभागी केटीहरुको औसत १३ जना केटाहरुलाई नेपाली र गणितको लिखित परीक्षा लिँदा कक्षामा सहभागी १३ मध्ये उत्तीर्ण संख्याको आधारमा मध्यक निकाली हेदाए नेपाली विषयमा औसत श्रेणीमा ३८.०७ % र गणितमा पनि औसत श्रेणी २८.०७ रहेको पाइन्छ । सहभागी संख्याको आधारमा दुवै अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमका परिक्षामा सहभागी केटाहरुको दुवै विषयका उपलब्धि औषत श्रेणीमा नै रहेको यस अध्ययनले देखाएको छ । अनौपचारिक शिक्षा तेश्रो तहको विषय अंक ल्याउने १० जना सफल भएको देखाउँछ । यसलाई उत्तम पूर्णङ्कमा ४० भन्दा बढी अंक ल्याउने १० जना सफल भएको देखाउँछ । यसलाई उत्तम उपलब्धि मानिन्छ । २० भन्दा कम अंक ल्याउने २ जना केटीहरु रहेका यस अध्ययनले देखाउँछ । त्यस्तै गणित विषयमा कुल पूर्णाङ्कको ३० भन्दा बढी अंक ल्याउने ३ जना केटीहरु सफल भएका देखिन्छन् । यसलाई मध्यम उपलब्धि नै मानिन्छ । गणित विषयमा २० भन्दा कम अंक ल्याउने ६ जना केटीहरु रहेका अध्ययनले देखाउँछ ।

अनौपचारिक प्राथमिक कार्यक्रममा सहभागी केटाहरु नेपाली विषयको कुल पूर्णाङ्कमा ४० अंक भन्दा बढी अंक ल्याउने ७ जना केटाहरु सफल भएको देखाउँछ । यसलाई उत्तम नै मानिन्छ । २० भन्दा कम अंक ल्याउने ७ जना केटाहरु सफल भएको देखाउँछ । यसलाई उत्तम नै मानिन्छ । २० भन्दा कम अंक ल्याउने ७ जना केटाहरु सफल भएको देखाउँछ । यसलाई उत्तम नै मानिन्छ । २० भन्दा कम अंक ल्याउने १ जना रहेको देखिन्छ । त्यस्तै गणित विषयमा उपल्लो जातिका

बालबालिकाको औषत उपलब्धि २३.५९ रहेको छ र २० भन्दा कम अंक लयाउने उपल्लो जातिका बालबालिकाहरु ६ जना रहेका र तल्लो जातिका बालबालिकाहरु १ जना रहेका यस अध्ययनले देखाउँछ । समग्रमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुको विषय नेपाली विषयका उपलब्धि औसत श्रेणीमा नै रहेको देखिन्छ । तर गणितमा सहभागी बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा निम्न स्तरमा रहेको देखिन्छ । कार्यक्रममा सहभागी बालबालिकाहरुले सञ्चालित कार्यक्रमप्रति सकारात्मक, नाकारात्मक र ठीक ठीकै धारणाहरु राखेका पाइयो । कार्यक्रममा कार्यरत सहजकर्ताका धारण बुझदा दुइवटा केन्द्रका सहजकर्ताले भौतिक पूर्वाधारको अभाव पारिश्रमिक (तलव) को कमी र तालिमको अभाव भएका बताउनु भयो । गाउँ साक्षरता समिति, जि.शि.का. लगायत सम्बन्धित पक्षले ग्रामिण भेगमा सञ्चालित यस्ता कार्यक्रमलाई समय समयमा सुपरिवेक्षण, अनुगमन र मूल्यांकन गरी उचित सुझावहरुको कमी रहेको विवरणहरु दिएको पाइयो ।

५.३ सुझावहरु

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम तेश्रो तहमा सहभागीहरुको उपलब्धि सुधारका लागि यस अध्ययनका आधारमा निम्नलिखित सुझावहरु पेश गरिएका छन् ।

५.३.१ नीतिगत तह

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम तेश्रो तहमा हरेक वर्ष वैशाख महिनादेखि सञ्चालन हुने भएकोले बजेट, सामग्री, पाठ्यपुस्तक जस्ता सहयोगहरु सम्बन्धित जि.शि.का. मा चैत्र महिनाभित्र उपलब्ध गराइसक्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । सञ्चालित केन्द्रहरुमा सहभागीहरुका भर्ना रेकर्ड परीक्षा मूल्यांकन र प्रगति विवरणको बारे अभिलेख अनिवार्य रुपमा राख्नु पर्ने । सञ्चालित कोठाहरुमा कालोपाटीको अभाव, पर्याप्त प्रकाश नपुग्ने सहभागीहरुको उमेर र उचाई अनुसार फर्निचरहरुका कमी भएको कारण सम्बन्धित पक्षले ध्यान दिनुपर्ने । कार्यक्रममा सहभागीहरु ठूलो परिवार, चेतनास्तर कमजोर, शैक्षिक लगानीको लागि आर्थिक स्रोतको कमी भएको कारण अभिभावकहरुले छोराछोरीका लागि चाहिन कापी, कलम,स्कूल डेस आदि जस्ता खर्च पनि जुटाउन सक्ने अवस्था नहुँदा जिल्लामा सञ्चालित गैरसरकारी संस्था र अन्तराष्ट्रिय संस्थाहरुसँग समन्वय गर्नुपर्ने देखिन्छ । सहजकर्तालाई कम्तीमा १

महिनाको पूर्व तालिम र १५ दिनको सेवाकालिन तालिम दिने व्यवस्था मिलाउने जसले गर्दा सहजकर्ताले कक्षामा अतिरिक्त शिक्षण सामग्री विकास प्रयोग तथा विभिन्न शिक्षण कौशलयुक्त सीप प्रदर्शन गर्न सजिलो होस् ।

५.३.२ कार्यान्वयन तह

विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि हेर्दा नेपाली विषयको भन्दा गणितको उपलब्धि कम भएको कारण दुवै केन्द्रमा अध्यापनरत सहजकर्ता शिक्षकको शिक्षण कौशल मध्यम भएको कारण शिक्षण कक्षामा सुधार गर्ने उपाय अपनाउनु पर्ने । कार्यरत सहजकर्ताको शैक्षिक योग्यता शिक्षा विषयमा कम्तिमा आई.एड.वा सो सरह बनाइ पारिश्रमिक पनि सोही किसिम,स्तरको कार्य गर्ने व्यक्ति सरह पाउनु पर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । यस्ता कार्यक्रममा स्थानीय निकायलाई सहभागी गराई विद्यालयका SIP र गाउँ परियोजनासँग आवद्ध गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पहल गर्नपर्ने ।

५.३.३ अनुसन्धान तह

साक्षरताका लागि परिमाणात्मक (संख्यात्मक) उपलब्धि मात्र हासिल गर्ने नभई गुणात्मक विषयवस्तु धारणा बढाउने तर्फ हुन शिक्षण सामग्री र सन्दर्भ सामग्रीको उचित व्यवस्था गर्नुपर्ने । जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट कार्यान्वयन र अनुगमनमा कम महत्व दिइएको कारण यसलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने मातृ विद्यालयको प्र.अ. शिक्षक विद्यालय निरीक्षक स्रोतव्यक्ति तथा कक्षा व्यवस्थापन समितिले समय समयमा अनुगमन तथा निरीक्षण गर्नुपर्ने ।

सन्भर्द सामग्री

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६७), *राष्ट्रिय कार्यान्वयन पुस्तिका (२०६७)*, भक्तपुर : लेखक ।

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६४), *राष्ट्रिय साक्षरता कार्यक्रम निर्देशिका*, भक्तपुर : लेखक ।

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६५), *राष्ट्रिय साक्षरता निर्देशिका*, भक्तपुर : लेखक ।

अनौपचारिक शिक्षा, *राष्ट्रिय सञ्जाल कार्यान्वयन पुस्तिका (२०६७)*, नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र सानोठिमी भक्तपुर ।

अनौपचारिक शिक्षा नीति (२०६३), *नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।*

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र एक चिनारी (२०६३) *नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।*

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा, *पुर्व सेवाकालिन तालिम पुस्तिका पहिलो तह २०४९*, नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा सेवाकालीन तालिम पुस्तिका दोश्रो तह (२०६०) **भक्तपुर :**
अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६०) ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा सेवाकालिन तालिम पुस्तिका तेस्रो तह (२०६९) *नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय मन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।*

अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६४) *नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुदमन्त्रालय, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुर ।*

आचार्य, बलराम (२०६३) *अनुसन्धान पद्धति तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं ।

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि

अनुसूची १

घरघुरी सर्वेक्षण फरम

घरमुलीको नाम:

उमेर:

योग्यता:

मिति:

ठेगाना:

वडा नं.

	पेशा						शैक्षिक योग्यता पैठ		पास गरेको			समाजिक समूह				आर्थिक स्तर			घरको प्रकार			१	२	३	४		
	६	७	उधदा	श्रक	नोरी	अ	पूरेका	सुरुरेका	कक्षसम्म	ब	क्ष	श्रेत्री	ब्राम्हण	दलित	अन	निम्	मा	उच्च	पक्क	अर्ध क्की	कच्च						
बुवा																											
आमा																											

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि

अनुसूची २

सहभागी विद्यार्थीहरको विरण फारम २०७१

विद्यालय केन्द्र को नाम :

मिनिमि:

विद्यालय संचालन भएको दिन :

क्र.सं.	विद्यार्थीको नाम	उमेर	लिङ्ग	कक्षामा उपस्थित दिन	मातृ भाषा	समाजिक समूह	व्यवसाय (पेशा)		शैक्षिक योग्यता		परिवार संख्या	आम्दानी स्रोत	घरको किसिम	अन्य	कैफियत	
							बुवा	आमा	बुवा	आमा						

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको उपलब्धि

अनुसूची-तीन

अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम तेश्रो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली विषयको उपलब्धि परीक्षणका लागि तयार पारिएको प्रश्नपत्र

विद्यालय केन्द्र को नाम :

विद्यार्थीको नाम :

पूर्णाङ्क:

रोल नं. :

उत्तिर्णाङ्क:

समय : २ घण्टा

सबै प्रश्नहरू अनिवार्य छन् ।

१. शब्द र अर्थको जोडा मिलाय ? ५
२. खाली ठाउँमा उपयुक्त शब्द छानेर भर ।
३. उल्टो अर्थ दिने शब्दहरू छानेर खाली ठाउँमा भर । ५
४. तलको भित्ते पात्रो हेरी सोधिएको प्रश्नको उत्तर देउ । ५

साल : २०७१			महिना : पौष		
आइतबार		६	१३	२०	२७
सोमबार		७	१४	२१	२८
मंगलबार	१	८	१५ तमु ल्होसार	२२	२९
बुधबार	२	९	१६	२३	३०
बिहीबार	३	१० क्रिसमसडे	१७	२४	
शुक्रबार	४	११	१८	२५	
शनिबार	५	१२	१९	२६	

४.१ पौषमा क्रिसमस डे कति गते पर्दछ ?

४.२ तमु ल्होसार कति गते गरेको छ ?

४.३ शुद्ध शब्द चिन्ह लगाऊ ।

५. तलका संयोजकलाई वाक्यमा प्रयोग गर ।

६. तलका शब्दहरुको अर्थ लेख ।

७. तलको ताकिला हेरेर चारओटा वाक्य बनाऊ ।

तपाईं		हामीजस्तै	दयालु	
	पनि	उनीजस्तै	उपकारी	
		ऊजस्तै	ज्ञानी	हुनुहुन्छ
		मजस्तै	सम्पन्न	

८. उदाहरणमा देखाएजस्तै गरी तलका शब्दको पर्यायवाची शब्द लेख ।

९. मिल्ने शब्द छानी वाक्यमा पुरा गर ।

१०. तलका वाक्यहरुलाई बहुवचनमा बदल ।

११. मिल्ने शब्द छानी खाली ठाउँमा लेख ।

१२. तलका मध्ये कुनै एक शीर्षकमा १० वाक्यमा लेख ।